

मुंबईतील महिला मासे विक्रेता : एक अभ्यास

महिला मासे विक्रेता, त्यांच्या संस्थांचे प्रतिनिधी, महाराष्ट्रातील मत्स्य कामगार संघटनांचे नेते आणि इतर बरेचजण या सर्वांच्या सहकार्याशिवाय हा अभ्यास पूर्ण होऊ शकला नसता.

लेखक खालील संस्था आणि व्यक्तींच्या मदतीबद्दल आभारी आहे.

महाराष्ट्र मच्छिमार कृती समितीने(ममकृस)माहिती गोळा करण्यासाठी आणि लॉजिस्टिक्स साठी मदत केल्याबद्दल.

उज्वला पाटील, पूर्णिमा मेहर आणि रेखा केणी यांनी त्यांचा बहुमोल वेळ देऊन त्यांचे अनुभव कथन आणि मार्गदर्शन दिल्याबद्दल, या अभ्यासात खोलवर जाण्यासाठी उदयुक्त केल्याबद्दल रामभाऊ पाटील, सुरेश भोईर आणि पंकज भावे यांचे आभार राजेश मांगेलांनी मत्स्यव्यवसायातील स्त्रियांशी संबंधित प्रश्नांवर तसेच भाषांतरासाठी सॉफ्टवेअर पुरवल्याबद्दल त्यांचे धन्यवाद.

माहिम सर्वोदय विविध कार्यकारी मच्छिमार सहकारी सोसायटीचे दिलीप पागधरे, महाराष्ट्र राज्य मच्छिमार सहकारी संघाचे राजेंद्र मेहर आणि ज्योती मेहर यांनी महिला मच्छिमार सहकारी संस्था यावर मार्गदर्शन केल्याबद्दल त्यांचेही आभार.

आणि मुंबईतील मच्छिबाजारातील खाली महिलांचे त्यांच्या संयम आणि स्पष्टवक्तेपणाबद्दल आभार.

मरोळ बाजार कोळी महिला मासे विक्रेत्या संस्थेच्या अध्यक्षा राजश्री भांजी आणि कारकून सुनिल.

गोपी टँक मंडई मासे विक्रेत्या संस्थेच्या अध्यक्षा मालन ढोणे आणि मासे विक्रेता पूर्णिमा मेहर.

आदमजी पीरभाई मंडईतील मासे विक्रेत्या विणा आणि पार्वती तांडेल.

गणेश नगर, वडाला बाजारातील शोभा, माहिममधील शैला केणी, फोर्ट मंडई मासे विक्रेत्या संस्थेच्या अध्यक्षा कल्पना पाटील, वाकोला मंडईच्या नयना पाटील, आगार बाजारच्या संतन, मुंबई जिल्हा मत्स्य विक्रेत्या महिला सहकारी संस्थेच्या अध्यक्षा त्रिजा किल्लेकर व सचिव उषा तामोरे अर्नाळ्यातील कोळी महिला मासे विक्रेता सहकारी संस्था लिमिटेडच्या संचालिका तसेच सभासद ज्योती कोळी आणि इतर ब-यांच महिला मत्स्यविक्रेत्या ज्यांची नावे इथे देणे शक्य नाही.

कफ परेडचे कृष्णा आणि कैलास तांडेल तसेच (ममकृस) चे रामकृष्ण तांडेल यांनी केलेल्या मदतीबद्दल आणि अर्नाळा मच्छिमर सर्वोदय सहकारी सोसायटी लिमिटेडचे मोरेश्वर वैती यांनी केलेल्या पाहुणचार आणि मदतीबद्दल आभार

मत्स्यव्यवसाय खात्यातील अधिकारी आणि केंद्रीय मत्स्य व्यवसाय शिक्षण संस्थेचे पदाधिकारी यांचे आभार.

इंटरनॅशनल कलेक्टिव इन सपोर्ट ऑफ फिशवर्कर्सच्या (ICSF) सभासद नलिनी नायक ज्यांनी अभ्यासाच्या सुरुवातीपासून मार्गदर्शन केले व वेळोवेळी सूचना दिल्या त्याबद्दल त्यांचे विशेष आभार. शेवटी टाटा सामाजिक विज्ञान संस्थेचे त्यांनी अभ्यासादरम्यान उत्कृष्ट ग्रंथालय उपलब्ध करून दिल्याबद्दल धन्यवाद सुदर्शन रॉड्रीगेज, डॉ. परसुरामन, गोमथी बालसुब्रमणियम आणि टिसमधील (TISS) ग्रंथालयातील कामगार वर्गाचे मी आभार मानते.

माहिममधील संत झेविअर्स तांत्रिक महाविद्यालयाने समाजसभेसाठी खोली व प्रोजेक्टर उपलब्ध केल्याबद्दल त्यांचे धन्यवाद कमला रहेजा स्थापत्यशास्त्र महाविद्यालयातील प्राध्यापक वर्गाचे मी त्यांनी कोळीवाडयांचे नियोजन याविषयी आयोजित केलेल्या सभाबद्दल आभार मानते.
धन्यवाद ।

(१) ओळख

१९९३ मध्ये स्थापन झालेल्या मत्स्यव्यवसायातील स्त्रिया या विभागाद्वारे इंटरनॅशनल कलेक्टिव इन सपोर्ट ऑफ फिशवर्कर्स (ICSF) मत्स्यव्यवसायातील महिलांचा सहभाग ठळकरित्या समाजापुढे मांडत आहे. “मुंबईतील मासे विक्रेत्या“ हा अभ्यास त्याच प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून मुंबईतील महिला मासे कामगारांच्या समस्यांचा आढावा घेतो.

जगभर छोट्या मच्छिमारीमधील मासेविक्रीमध्ये महिलाच मुख्यत्वे काम करतात तरीसुद्धा आतापर्यंत सरकारचे कायदे व योजना या पुरुष मासे कामगारांच्या गरजा व अडचणींना जास्त महत्व देतात. महिला फक्त मासे विक्रीमध्येच नाही तर थोड्या बहुत प्रमाणात मासेमारीमध्ये तसेच मासेमारी व्यवस्थापनेमध्ये सक्रीय आहेत.

केंद्रीय सागरी मत्स्यव्यवसाय संशोधन संस्था (CMFRI) २०१० च्या सागरी जनगणनेनुसार मच्छिमार समाजामध्ये स्त्रियांच प्रमाण ४८.१ टक्के आहे. मासे किना-यांवर उतरल्यानंतरच्या प्रक्रियेमध्ये स्त्रिया महत्त्वाची आणि वेगवेगळी काम करतात. माशांचा व्यापारी, लिलावदार, मासे पुरवठादार, मजदूरी आणि मासे विक्री इत्यादी कामे त्या करतात. सागरी मच्छिमारांपैकी २३.४ टक्के लोक हे मत्स्य व्यवसायांशी संबंधित प्रक्रियेसाठी काम करतात. त्यामध्ये ३६.५ लोक मार्केटिंग, ३२.६ टक्के लोक मजदूर म्हणून तर १४.२ टक्के लोक हे जाळी विणणे, दुरुस्त करणे वगैरे काम करतात. (CMFRI 2010).

दुर्दैवाने मत्स्यव्यवसायातील मार्केटिंगसाठी मग ते लोकल मार्केटमध्ये असो वा निर्यात मार्केटमध्ये सरकारच्या योजनांचा आणि व्यवस्थापनाचा अभाव आहे. CMFRI 2010 च्या गणनेनुसार हा महत्त्वाचा पण कच्चा दुवा हा महिलांशी (81.8%) व्यापलेला आहे.

मत्स्य व्यवसाय संबंधित संस्था, सरकारी कार्यालये तसेच मच्छिमार समाजामध्ये एकूणच निर्णयप्रक्रियेमध्ये महिलांचा असलेला अभाव यामुळे त्यांच्या गरजा व प्रश्नांकडे दुर्लक्ष केले जाते.

महिला अधिकारांविषयी लढणा-या संस्था व कार्यकर्त्यांनी सतत महिला मासे विक्रेत्यांचे प्रश्न सोडविण्याची मागणी केली. २०१० मध्ये आयसीएसएफने आयोजित केलेल्या

“मत्स्यव्यवसायातील महिलांचा सहभाग“ या विषयावरील कार्यशाळेमध्ये हे प्रश्न जाणून घेण्याची निकड प्रकर्षाने जाणवली.

जिथे देशातील सगळ्यांत जास्त शहरी महिला मासे विक्रेता काम करतात, अशा मुंबईला या अभ्यासासाठी निवडले गेले. महाराष्ट्रामध्ये सगळ्यांत जास्त महिला मत्स्यव्यवसायात (मार्केटिंग) आढळतात. (45,971 : 20.6 %). त्याच्यानंतर आंध्र प्रदेश (39,324; 17.6%) आणि तामिळनाडू (37,440 ; 16.8%) यांचा नंबर लागतो (CMFRI 2010) या अभ्यासाद्वारे महिला मासे विक्रेत्यांचे प्रश्न आणि आव्हाने मांडण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

(२) अभ्यासाबद्दल

उद्देश :-

१. सरकारी आणि बिगरसरकारी मच्छिबाजारांचा, महानगरपालिकेचे बाजार, रस्त्यावरचे बाजार, दारोदार विक्रेता तसेच खाजगी मच्छिबाजारांचा अभ्यास करणे.
२. या बाजारांमध्ये महिला मासे विक्रेत्यांचे प्रश्न व आव्हाने शब्दबद्धा करणे.
३. महिला मासेविक्रेत्यांसंबंधित योजना व संस्था, सरकारचे धोरण याचा अभ्यास करणे.

स्थळ आणि वेळ :-

पाच महिन्यांच्या कालावधीमध्ये, पहिल्या महिन्यांत अभ्यासासंबंधित साहित्य परिक्षण केले गेले. उरलेले चार महिने मच्छिबाजारांमध्ये फिरून महिला विक्रेत्यांच्या मुलाखती, निरीक्षणे तसेच गटचर्चा घडवून आणल्या गेल्या. मुंबई महानगरातील खालील मच्छिबाजारांना भेटी दिल्या गेल्या.

मुंबई शहर आणि उपनगर या मुंबई महानगरच्या दोन जिल्ह्यांतील १२ मच्छिबाजारांना (९ सरकारी व ३ बिगरसरकारी) भेटी दिल्या गेल्या. सरकारी बाजारांमध्ये आदमजी पीरभाई मंडई-धोबी तलाव, मरोळ सुकीमच्छी आठवडी बाजार - अंधेरी, वीर सावरकर मंडई - दादर, फोर्ट मंडई - फोर्ट, गावडे बाजार-वरळी, वाकोला मार्केट - वाकोला, कामाठीपुरा बाजार - कामाठीपुरा, प्रभादेवी मंडई - प्रभादेवी आणि गोपी टँक मंडई - मांटुगा यापैकी मुंबई शहर विभागातले दक्षिण मुंबईत मोडणारे पीरभाई मंडई आणि मुंबई उपनगर जिल्ह्यांतील उत्तर मुंबईतील मरोळ बाजार हे दोन मार्केट खोलवर अभ्यासासाठी निवडण्यांत आले. खालील तीन बिगर सरकारी मच्छिबाजारांना त्यांचे प्रश्न समजून घेण्यासाठी भेट दिली गेली. वडाळ्यांतील गणेश नगर मार्केट, माहिममधील पिकले मार्केट आणि

वर्सोवातील रस्त्यावरील मच्छीबाजार त्याचवेळी दारोदार फिरणा-य महिला मासे विक्रेती आणि रस्त्यावरील एक मच्छिबाजार (गणेश नगर मार्केट, वडाला) खोलवर अभ्यासासाठी निवडण्यांत आला.

अभ्यासाची कृती (Method)

माहिती गोळा करण्यासाठी मुख्यत्वे मुलाखती आणि निरीक्षणे या दोन पद्धतींचा उपयोग केला गेला महिला मच्छिमांरांचे प्रश्न समजून घेण्यासाठी १५ महिला मासेविक्रेता, ६ कामगार संघटनामधील नेते, तीन सहकारी सोसायट्यांचे संचालक व सभासद, तीन मच्छिबाजारांच्या संस्था, १ राजकीय पक्षाचा नेता आणि २ मत्स्यव्यवसाय खात्यातील सरकारी अधिकारी यांच्या मुलाखती घेतल्या गेल्या. तसेच वेगवेगळे दृष्टिकोन जाणून घेण्यासाठी गटचर्चा आयोजित केल्या गेल्या. महिला मासेविक्रेत्यांचा संबंध येणा-या ठिकाणांना जसे कि (भाऊचा धक्का) - मासे उतरवण्याची व लिलावाची जागा, गावातील वा कोळीवाड्यातील मासे सुकवण्याच्या जागा, पालघर तालुक्यांतील सौरऊर्जा ड्रायर प्रकल्प आणि कोळीवाड्यांना भेटी देऊन निरीक्षणे घेण्यांत आली. महिला मासेविक्रेत्यांशी संबंधित योजना समजून घेण्यासाठी मत्स्यव्यवसाय खाते, सागरी उत्पादन निर्यात आणि विकास प्राधिकरण इ. भेटी दिल्या गेल्या.

अभ्यासातील भागीदार (Stakeholders)

महिला मासे विक्रेता, मच्छिबाजारातील महिलांच्या संस्था, मासेप्रक्रियेमध्ये (मासे सुकवणे) काम करत असलेल्या महिला तसेच मत्स्यव्यवसायाशी संबंधित काम करणा-या संस्था जसे कि मत्स्यव्यवसाय खाते, महाराष्ट्र मच्छिमार कृती समिती हे सर्व या अभ्यासाचे भागीदार होते.

माहिती गोळा केल्यानंतर माहितीमध्ये समाजसभा घेऊन अभ्यासाचे प्राथमिक निष्कर्ष भागीदारांना सांगितले गेले. अभ्यासकाचे लिंग, भाषेचे ज्ञान आणि महिला मच्छिमांरांच्या पार्श्वभूमीविषयीच्या परिचयामुळे माहिती गोळा करणे सुलभ झाले.

(३) मुंबईचे कोळी

भारतामध्ये मच्छिमार लोकांच्या संख्येसाठी महाराष्ट्राचा पाचवा क्रमांक लागतो (CMFRI 2010). मुंबईचे स्थान तर महाराष्ट्रामध्ये मच्छिमार लोकसंख्येबाबतीत चौथ्या नंबरला आहे. कोळी

हे मुंबईचे आद्य रहिवासी असल्या कारणाने ३० कोळीवाड्यांनी या महानगरातील मोक्याची स्थान व्यापली आहेत.

मुंबईची नैसर्गिक साधनसंपत्ती जसे कि नदया, खाडया आणि खाजणे वाढत्या शहरीकरणांमुळे जमिन विस्तारीकरणासाठी बुजवण्यांत आली. मच्छिमारांचा व्यवसाय या साधनसंपत्तीवर अवलंबून असल्याकारणे त्यांच्या उपजिविकेच्या साधनावर गदा आली. वाढीला अजून मच्छिमारांचे कोळीवाडे झोपडपट्टी म्हणून घोषित वरून त्यांना झोपडपट्टी सुधारणा समिती अथवा (SRA) योजनेखाली विकसित करण्यांचे घाटले जात आहे.

२०११ च्या सुधारित कोस्टल झोन (CRZ) नोटीफिकेशननुसार पूर्वीचा 0-200 मीटरच्या अविकास क्षेत्र आता १०० मीटरपर्यंत खाली आणले गेले आहे. महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांनी कोळीवाड्यांसाठी चटईक्षेत्र १ वरून २ पर्यंत वाढवले आहे. हे बिल्डरसाठी फायदयांचे असल्याचा मच्छिमारांचा संशय आहे.

वेगवेगळ्या समस्यांमुळे मुंबईतील मच्छिमारीचे भवितव्य भितीदायक आहे. उदा. सागरी पाण्याचे प्रदूषण आणि नविन पिढीची या व्यवसायातील उदासिनता काही शिकलेली तरुण पिढी नोक-यांकडे तर न शिकलेले असंघटित कामगार क्षेत्राकडे वळले आहेत.

मुंबईच्या विकासाचे गणित :-

१.२५ कोटी लोकसंख्या असलेले मुंबई शहर हे घनदाट वस्तीचे ठिकाण म्हणून गणले जाते. या अवाढव्य शहराचे नियोजन तसेच किचकट आहे. शहराच्या विविध पायाभूत गरजा पुरविण्यासाठी तशाच सक्षम प्रशासकीय यंत्रणेची गरज आहे. देशातील सगळ्यांत मोठी बृहन्मुंबई महानगरपालिका शहराला वीज, वाहतूक आरोग्य, शिक्षण वगैरे सेवा देण्यांचा प्रयत्न करते. आतापर्यंत सरकारने लक्ष शहराच्या आर्थिक विकासावर व पायाभूत प्रकल्पांवर केंद्रीत केले आहे. पण यामध्ये शहरातील गरीब नागरिकांचे जीवनमान सुधारण्यावर भर घातला जात नाही. अथवा नियोजन करताना अशा नागरिकांचे मत विचारात घेतले जात नाही.

२००० मध्ये प्रकाशित झालेल्या NIPFP च्या मुंबई विकास आराखडयाच्या रिपोर्टमध्ये म्हटले आहे कि शहराचा विकास आराखडा (केंद्रिय सरकारच्या JNNURM योजनेअंतर्गत निधी मिळविण्यासाठी आवश्यक) हा पर्यटन व पुर्नविकास यावर CRZ आणि FSI चे नियम शिथिल करून लक्ष देत आहेत.ते पुढे म्हणतात कि BMC च्या नियोजनामध्ये लोक सहभाग दिसून येत नाही. आणि BMC फक्त चांगली वाहतूक, घरे आणि पायाभूत सुविधानाच महत्व देण्याच दिसून येत.

शहर विकास आराखडयापासून वेगळा मास्टर आराखडा हा 1974 पूर्वीचा आहे. 1984 मध्ये तो सुधारला गेला तर त्याला मंजूरी मिळायला 1994 साल उजाडले. आणि तरीही तो आराखडा नीट राबवला गेला नाही आहे.

सध्या बनत असलेल्या विकास आराखडा हा 2014 पर्यंत पूर्ण झाला पाहिजे. पण सद्यस्थिती पाहता एका संस्थेकडून दुस-या संस्थेकडे जात आता असे वर्तवले जात आहे कि तो बनायला अजून दोन वर्षे लागतील.

हा आराखडा 2001 च्या जनगणनेवर आधारित बनतोय जी माहिती आता कालबाहय झाली आहे. मध्यंतरी 2005 मध्ये पुढील ७ वर्षांसाठी केंद्र सरकारने महत्वाकांक्षी JNNURM जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहरी नुतनीकरण योजना जवळजवळ ५०,००० हजार कोटींच बजेट बनवून स्थापित केली. या योजनेने शहरांना मोठा निधी उपलब्ध करून दिला.

योजनेचे उद्दिष्ट मोठया शहरांना अधिक कार्यक्षम आणि समान बनवणे. या योजनेच्या पहिल्या खेपेमध्ये मिलियन पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणा-या ६० शहरांना आणि २० धार्मिक आणि पर्यटनदृष्टया महत्त्वाच्या शहरांना त्यांच्या पायाभूत सुविधा आणि नागरी सुविधा सुधारण्याच्या दृष्टीने सहाय्य केले जाणार आहे. यामध्ये गरिबांना सेवा पुरवणे, प्रशासनमध्ये बदल आणणे, सरकारी संस्थांमध्ये पारदर्शकता आणणे याचा समावेश होतो.

MMRDA मुंबई महानगर - प्रदेश - विकास प्राधिकरणच्या वेबसाईटवरील (संकेतस्थळ)माहितीनुसार महाराष्ट्रामध्ये या योजनेअंतर्गत येणा-या १२ शहरांमध्ये, २०१२ पर्यंत मुंबईचे सगळ्यांत जास्त (३०३७-१४ कोटी) चा निधी जमा केला आहे.

मच्छिमार आणि शहरीकरण :-

या भागातील मूळ रहिवाशी मच्छिमार असूनसुद्धा शहराच्या नियोजन अथवा व्यवस्थापनामध्ये त्यांचे मत कधीच ऐकून घेतलं गेल नाही. बदलत्या वातावरणात आणि शहरीकरणाच्या प्रभावाखाली इथल्या कोळी समाजाला त्यांची संस्कृती आणि उपजिविका अबाधित राखण्यासाठी खूप संघर्ष करावा लागत आहे. त्यांच्या वस्त्यांना शहरीकरणाचाच एक भाग मानले गेले आणि आपले अस्तित्व राखणे ही त्यांच्यासाठी दमछाक करणारी लढाई चालू झाली.

२०१२ मध्ये सरकारने चर्टईक्षेत्र (FSI) चे नियम कोळीवाडयांसाठी शिथिल केले. पण ते वास्तवतः खाजगी विकासकांना मदतगार ठरले. उदा.सायन कोळीवाडयामध्ये २०१२ मध्ये पूर्ण कोळीवाडा उद्धवस्त करण्याचा प्रयत्न केला गेला. २००० लोकांनी प्रतिकार केला. प्रसारमाध्यमांनी

असेही म्हटले आहे कि तेथील लोकांनी पुर्नविकासाला संमती दिल्याचा वायदा विकासक व (BMC) पालिका करत आहे. ते माहितीच्या अधिकाराखाली (RTI) काढलेल्या माहितीद्वारे फोल ठरला आहे.

सागरकिना-यांवर येणा-या विविध प्रस्ताविध प्रकल्पांमुळे मच्छिमार भयभित आहेत. सागरी रोड, सागरकिना-यांचे सौंदर्याकरण हे प्रस्तावित विकास प्रकल्प आणि आधिचे प्रकल्प जसे कि बांद्रा वरळी समुद्र सेतुमुळे उद्भवलेल्या समस्या निराळयाच सागरी सौंदर्याकरण प्रकल्पाचे विकासक मच्छिमार समाजाला नियोजनामध्ये सामिल केल्यांचा दावा करतात. पण तिथला मच्छिमार समाज प्रकल्पाबाबत खुश नाही. त्यांच्या मासे सुकवण्याच्या, बोट शाकारणा-या जागा त्यांना यामध्ये गमवाव्या लागतील.

शहरीकरणाच्या विळख्यांतील महिला मासेविक्रेता :-

मुख्य प्रवाहातील मासेमारीच्या निर्णय प्रक्रियांमध्ये महिलांना काय फक्त मासे विकतात. असे म्हणून सामिल करून घेतलं जात नाही. उदा. भाऊच्या धक्क्यांवर आजूबाजूच्या जिल्हयांतील जवळजवळ ३०० बोटी मासे उतरवतात. आता उरण करंजाला नविन बंदर बांधण्याचा प्रस्ताव मत्स्यव्यवसाय खात्याने या महिलांना विश्वासात न घेता मंजूर करून घेतला एकदा का (जेट्टी) (धक्का) झाली कि महिलांचा एका रात्रीत ३०० बोटींमधील माशांना मुकावे लागेल.

महिलांद्वारे आपल्या माशांची विक्री करणा-या बोट मालकांची संख्यासुद्धा कमी होत आहे. या महिलांना मग घाऊक बाजार अथवा या बंदरातून त्या बंदरात मासे विकत घेण्यासाठी फिरावे लागते. त्या भैयांच्या (उत्तरभारतातील पुरुष विक्रेते) मासेविक्री करण्यानेसुद्धा भयभित आहेत. सरकारकडून या महिलांसाठी माशांची उपलब्धता वा त्यांची उपजिविका सुरक्षित ठेवण्यासाठी कोणतेच प्रयत्न केले जात नाहीत.

नद्यांच्या व खाडयांतील प्रदूषणामुळे महिलांना खेकडे व इतर छोटे मासे पकडण्यातून मिळणारे वाढीव उत्पन्न जवळ जवळ नष्ट झाले आहे. वर्सोवा व अर्नाळा येथील महिलांना प्रदूषण व शहरीकरणामुळे मासे सुकविण्यासाठी जागा मिळणे दुरापास्त झाले आहे.

दुस-या ठिकाणी तंत्रज्ञान या गरजा पुरवण्यास फोल ठरत आहे. मढ व पालघर मधील प्रकल्पांबाबत महिलांमध्ये उत्साहाचे वातावरण नाही एक महिला म्हणजे “ते मशिन (सोलार ड्रायर) खूप मोठ आहे, खूप मच्छी सुकवते पण ते महागड आहे आणि एकावेळी एकच महिलेची मच्छी त्यात एकावेळी सुकते”. ती पुढे जोडते नैसर्गिक सुकविण्याची पद्धतच चांगली आहे. पण त्यामध्ये खूप समस्या आहेत.

महिला आधुनिक मॉलस आणि शॉपिंग सेंटरमधील मासेविक्रीमुळे भयभित आहेत. कारण त्यांच गि-हार्डक त्या भपकेपणाकडे आकर्षिला जात आहे.

एक मासेविक्रेता नेता म्हणते “ती त्सुमामी झाली ना त्याच्याआधी (२००४) च्या आधी धंदा खूप चांगला होता. आता पापलेट रु. ८००/- किला झालय त्याच्या आधी ते एक दशांशाच्या किंमतीत मिळायचं. चित्रा खालिजा सारखे प्रसंग आणि हे पुर्नविकास सगळ आम्हांला कोप-यांत ढकलतय.”

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळासाठी केलेल्या [NEERI] च्या अभ्यासाप्रमाणे चित्र खालिजा या मालवाहू जहाजांच्या टकरीमुळे ८७९ टन तेल समुद्र किनारपट्टीवर सांडल गेल.सरकारने त्या काळात लोकांना मासे न खाण्याच आवाहन केल (पुरावा नसताना) पण त्यामुळे मासेविक्रंत्यांच मोठ नुकसान झाल सरकारने नुकसानभरपाई देण्याच मान्य केल पण त्याच वाटप अजूनही झालेल नाही.

जरी या महिला अर्थिकदृष्ट्या सबल असल्या तरी अजूनही सामाजिक व राजकीय पातळीवर त्या दुर्बल आहेत. साधारणपणे त्यांना मत्स्यव्यवसाय कामगार म्हणून मान्यता दिली जात नाही. जे त्यांच्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष होण्यास कारणीभूत ठरत.

केरळ अथवा तामिळनाडूप्रमाणे महाराष्ट्रात महिलांच्या प्रश्नांकडे लक्ष दिले गेलेले नाही आणि फार कमी योजना त्यांच्या गरजांवर केंद्रीत करतात.

(४) सरकारी बाजार (Structured Markets)

महिला मासे विक्रेता

महिला मासेमार (कोळी महिला या नावाने त्यांना संबोधले जाते) या परंपरागत पद्धतीने वर्षानुवर्षे मुंबईतल्या मासेबाजारात काम करीत आहेत. इतर विक्रेते हे त्यांच्या उदरनिर्वाहासाठी नंतर मुंबईत आले. वस्तुतः ब-याच ठिकाणी त्यांनी स्वतःचे पैसे काढून कच्चे मच्छीबाजार बांधले. एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे आपला व्यवसाय सुपुर्द करण्यांची त्यांची परंपरा आहे.

१९५६ च्या आसपास पालिकेने (BMC) हे बाजार मूलभूत सुविधा पुरवण्यासाठी आपल्या ताब्यात घेतले.

महिलांकडून या सेवांबद्दल पालिकेचा मुकादम रोजची बसण्याची फी (५पैसे) त्याकाळी घेत असे.

या व्यवस्थेला अधिक संघटित स्वरुप देण्यासाठी, BMC ने विक्रेत्यांना परवाने देण्यास सुरुवात केली. यामुळे बाजारांचे नुतनीकरण, देखभाल व इतर खर्च काढण्यासाठी कर पद्धत चालू झाली.

१९६० च्या दरम्यान हुशार विक्रेते व व्यापारी या परवान्यांसाठी चटकन पुढे आले. मासेविक्रेत्यांच्या 'आम्ही बाजाराचे मालक', 'आम्हांला कोण हटवणार' या धोरणांमुळे त्यांनी हे परवाने नाकारले. परवानासारख्या संघटित सुविधेचे महत्त्व त्यांना कळले नाही. तसेच वार्षिक रु.१०००/ देण्यापेक्षा त्यांना रोजचे पावतीचे पैसे देणे जास्त सोयीचे वाटले. २००६ पर्यंत एकाही कोळी महिलेकडे अधिकृत परवाना नव्हता. महिलांचे बाजारात काम करणे चालूच होते. १९८० च्या काळात भैय्या (पुरुष) विक्रेत्यांच्या मासेविक्रीमुळे हे सर्व बदलायला लागले.

हे पुरुष सर्वप्रथम बंदरावर तसेच बाजारात मासे चढण्या आणि उतरवण्यासाठी महिलांना मदत करत त्यांच्या ताकदीमुळे आणि कमी पैशावर काम करण्याच्या तयारीमुळे त्यांना महिलांनी काम दिले. बरीचवर्ष मच्छिबाजार आणि लिलावाच्या जागी काम केल्यामुळे त्यांना या धंद्यातील खाचाखोचा कळल्या. मध्यंतरी महिलांच्या मासेवाहक गाडीतून मासे चोरीला गेल्याच्या तक्रारी वाढू लागल्या महिलांचा या पुरुषांवर ते मासे बाजूच्या ट्रांझीट कॅम्प वा झोपडपट्टीत स्वस्त भावात विकत असल्याचा संशय होता.

नंतर पुरुषांनी लिलावामध्ये भाग घेण्यास सुरुवात केली ते पाच किंवा सहाच्या संघामध्ये विकत घेत.तोपर्यंत कोळी महिलांना किरकोळ मासेविक्रीमध्ये स्पर्धक नव्हता. पुरुष संघाला जास्त किंमत परवडत असल्यामुळे लिलावाच्या किंमती वाढू लागल्या.

उत्तर भारतीयांना मासेव्यवसायातून हटविण्यासाठी २००४ मध्ये शिवसेनेचे कार्यकर्ते आणि महिला मासे विक्रेत्यांच्या नेत्यांनी "भैया हटाव आंदोलन" छेडले.

२००५ मध्ये महाराष्ट्र मच्छिमार मासे विक्रेता संघ या कामगार संघटनेने महिलांना (BMC) पालिकेकडून परवाने मिळवून देण्यासाठी आंदोलन छेडले. या आंदोलनामुळे BMC ने मच्छिबाजारांमध्ये परवाने देण्यासाठी मार्केट निरीक्षक आणि बाजार समित्यांना लाभार्थी ओळखण्यास सर्वेक्षण करण्यास सांगितले.

भोईर म्हणतात "पूर्ण प्रक्रिया ही पारदर्शक नव्हती. ब-यांच मार्केटमध्ये, बाजार समित्यांनी काही महिलांना वगळले तर काहींची पडताळणी करण्यास निरीक्षकांनी दिरंगाई केली. त्यामुळे ब-यांच महिला विनापरवानाधारक राहिल्या". या आंदोलनाचा अजून एक फायदा झाला कि BMC ने विक्रेत्यांना बाजार विकसित करण्याची संधी दिली. BMC कडे १० करोड रुपये अमानत ठेवून. विक्रेत्यांनी बाजाराचा स्वयंविकास करावा, यासाठी सहा महिन्यांची मुदत देण्यात आली. अर्थातच

तेव्हा महिलांना स्वयंविकासाचे महत्त्व आणि एवढे पैसे गोळा करायची क्षमता नसल्याने या प्रस्तावासाठी कोणीही पुढे आले नाही.

नंतर २०१० पर्यंत सतत बाजारांच्या मोडकळीस आलेल्या स्थितीसंबंधी प्रश्न उपस्थित होत राहिले. माहितीच्या अधिकाराखाली काढलेल्या माहितीनुसार २०१० मध्ये पालिकेने ९००९१८१५.७० करोड रुपये बाजारांच्या दुरुस्तीसाठी मंजूर केले होते. पण आदमजी पीरभाई मंडईची अवस्था काय आहे. हे आपल्याला पुढे कळेलच.

बाजारांचे स्वरूप व नियोजन :-

मुंबईमध्ये पालिकेचे १०८ बाजार आहेत. त्यापैकी ६१ बाजारांमध्ये मच्छिबाजार आहेत. क्रॉफर्ड मार्केटमध्ये वसलेले पालिकेचे बाजार व उद्यान विभाग बाजारांची देखभाल व प्रशासन पाहिजे. हा विभाग सहायक कमिशनर (Assistant Commissioners) (बाजार) याच्या अधिपत्याखाली येतो. पाच ते दहा बाजारांवर एक मुख्य निरीक्षक असतो. प्रत्येक बाजारात एक बाजार निरीक्षक, कारकून, शिपाई आणि सफाई कामगार कार्यरत असतात. पालिका वार्षिक कराच्या बदल्यांत बाजारात वीज, पाणी, स्वच्छता इ. सोयी व व्यवस्थापन बघण्याचे काम करते.

बाजार विकास योजना :-

२००२ साली पालिकेची बाजार विकास योजना तयार झाली. २००५ मध्ये राज्य सरकारची मंजूरी भेटली. त्याच योजनेअंतर्गत परवाना पध्दत लागू करण्यांत आली परवान्याशिवाय लाभार्थी विकासाच्या प्रकल्पांमध्ये पात्र ठरत नाही.

आता जुनी योजना रद्द करून नविन योजना येत आहे ममकृसच्या नेत्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे नविन योजनेवरून पालिकेच्या सभागृहात लोकप्रतिनिधी आणि विकासक यांच्यात वाद चालू आहेत. योजना नसल्याने बाजारांच्या पुर्नविकासास अडथळा येत आहे. असा युक्तिवाद केला जात आहे. दुर्दैवाने पालिका नव्या वा जुन्या योजनेबद्दल माहिती देण्यास कचरते. जी काही माहिती उपलब्ध आहे ती प्रसारमाध्यमांतून गोळा केलेली आहे.

२००२ ज्या जुन्या योजनेनुसार विकासकाला मोक्याच्या जागी लिलाव न घेता पुर्नविकास करणे शक्य होते पुर्नविकासासाठी ७० टक्के लोकांचे संमतीपत्रक आवश्यक होते. पालिकेला काम फक्त आलेले संमतीपत्रक तपासणे आणि विकासाच्या कामावर लक्ष ठेवणे एवढेच होते. बाजार बांधला गेला त्या सालावर अर्थात बाजाराच्या वयानुसार १.३३ ते २.५ पर्यंत चटईक्षेत्र बाजार विकासासाठी देण्यांत आले होते. हे चटईक्षेत्र पालिका आणि विकासक यांच्यामध्ये विभागले जाणार होते. मुंबई

शहरांमध्ये ०.६:१ आणि उपनगरामध्ये १:१ असे अनुक्रमे पालिका आणि विकासक यांना तिथल्या जागेचा भाव विचारात न घेता विस्तारीत भाग त्यांच्या वापरासाठी मिळणार होता.

२००५ साली १३८ वर्षांचे पुरातत्त्व वारसाखाली येणारे क्रॉफर्ड मार्केट पुर्नविकासासाठी जुन्या योजनेप्रमाणे देण्यात आले.यामुळे विकासक आणि नागरिकांमध्ये खळबळ पसरली. खाजगी विकासकाला चारचा (FSI) चटईक्षेत्र देऊ केले गेले होते. विकासकाला यामध्ये सार्वजनिक जागेतून अवाजवी फायदा होत होता आणि बाजाराच्या पुरातत्व वारसाच्या किंमतीकडे दुर्लक्ष केले जात होते. वेगवेगळे नागरिक संघ, वास्तुविशारद यांनी याविरुद्ध आवाज उठवला. विकास आराखडयामध्ये सध्या असलेल्या सर्व छोटया मोठया विक्रेत्यांना जागा देऊन छोटासा हिस्सा पालिकेला देऊ केला गेला होता. आऊटलूक या मासिकात प्रसिद्ध झालेल्या स्मृती कोप्पीकरांच्या लेखात शैलेश गांधी म्हणतात कि या सौद्यामध्ये १००० कोटी विकासकाला तर फक्त ४२ कोटी पालिकेच्या वाटयाला येतात. जुनी पॉलिसी अर्थातच विकासकांना लाभदायक आहे. आणि यामुळे विकासकांना (राजकीय पक्षांच्या आधाराने) सार्वजनिक मालमत्ता असलेला ६००० करोड रुपये लाभतील. या नागरिकांच्या दबावामुळे तत्कालीन पालिकेचे कमिशनर सुबोध कुमारांनी जुनी पॉलिसी कालबाहय ठरवून नविन योजना तयार करण्यांस घेतली.

वर्तमानपत्रातील माहितीनुसार जे बाजार पुर्नविकासासाठी मंजूर झाले होते त्या १७ बाजारांचा विकास रद्द करण्यांत आला. नविन योजनेनुसार इतर ३८ बाजारांसाठी विकासकाला व पालिकेला ६०:४० चा हिस्सा ठेवण्यात आला आहे. पहिल्या १८ बाजार मुंबई शहर ज्यांचे पुर्नविकासाचे प्रस्ताव मंजूर झाले होते. त्यांना १.३३ ते २ च्यामध्ये FSI तर उपनगरातील बाजारांसाठी १ चा FSI कायम ठेवण्यांत आला. शहरातील बाजारांमध्ये ६०:४० तर उपनगरांतील बाजारांमध्ये ५०:५० चा हिस्सा विकासक व पालिकेला मिळेल.

महिला मासे विक्रेता आणि खाजगी पुर्नविकास

२०१२ च्या अप्रसिद्धीत राजीव गांधी इन्स्टिट्यूट ऑफ कंटेम्पररी स्टडीज या संस्थेने केलेल्या अभ्यासानुसार जुहु मोरागाव येथील मच्छिमारांना त्यांचे मच्छिबाजर नविन प्रस्तावीत योजनेद्वारा विकसित करून हवेत. ते म्हणतात कि सरकारच्या निधितून अथवा राष्ट्रीय मात्स्यकी विकास मंच (NFDB) चा निधी घेऊन त्यांच्या बाजारांचा विकास व्हावा.

पण मोठया प्रमाणात महिलांना खाजगी पुर्नविकासाचा मार्ग सोपा व योग्य वाटतो.ममकृसच्या उज्वला पाटिल यांच्या मते जेव्हा पालिकेने महिलांना स्वयंविकासाची संधी दिली व १० करोड रुपये अनामत

मागितले तेव्हा महिलांनी त्यांच्याकडे एवढा पैसा नाही म्हणून नाकारले तेव्हा पालिकेनेसुध्दा आमच्याकडे पैसा नाही असे म्हणून खाजगी विकासाला मान्यता दिली.

खाजगी विकासकांनी पालिका आणि महिला यांना चांगल्या सौद्याचे आमिष दाखवले. वाढीव चटईक्षेत्रासाठी त्यांनी पालिकेला बाजार बांधून देण्याचे आणि पालिकेच्या वापरासाठी चटईक्षेत्र विभागून देण्याचे मान्य केले. महिलांना त्यांनी पुर्नविकासाचे काम चालू असेपर्यंत पहिल्या वर्षी ६००० ते ८००० रु. प्रति महिना तसेच दुस-यावर्षी १०००० ते १२००० हजार रु. प्रति महिना नुकसानभरपाई देण्याचे मंजूर केले.

महिला तेव्हा आणि आतासुध्दा विकासक देऊ करत असलेल्या सुविधांमुळे प्रभावित आहेत. मुंबई जिल्हा मत्स्य विक्रेता महिला सहकारी संस्थेच्या अध्यक्ष त्रिजा किल्लेकर म्हणतात कि जर विकास सरकारी निधीतून झाला तर अर्थातच बाजारांचा विकास उशिरा होईल. महिला विक्रेत्यासुद्धा **NFDB** अथवा **JNNURM** सारख्या सरकारी निधी न वापरता खाजगी विकासालाच प्राधान्य देतील कारण पहिला पर्याय त्यांना नुकसान भरपाई अगर इतर निधीची तरतूद करत नाही.

काही चिंताजनक मुद्दे :-

सध्याचा पुर्नविकासाचा माहोल पाहता काही महिला मासे विक्रेत्यांचे बाजाराच्या खाजगी विकासावर गंभीर आक्षेप आहेत.

या योजनेनुसार खाजगी विकासकाने बांधलेल्या वाकोला मार्केटमध्ये महिलांनी मागितल्यानुसार वातानुकूलित सेवा, प्रसाधनगृहे, वाहनतळ, छोटी-मासे साठवण्याची जागा इ. सुविधा देण्यात आलेल्या आहेत. पण एका कार्यकर्ता (बाजाराच्या विकासाशी परिचित) म्हणतो कि “बाजारातील महिला विक्रेत्या आणि काही नेते विकासकाला बांधलेले आहेत. महिलांचे संमतिपत्रक मिळवून देण्याचे त्यांचे काम होते. ब-याच महिला विक्रेत्या अशिक्षित असल्याकारणाने आणि विकासाबाबतीत ज्ञान नसल्याने हे काम सोपे होते?” बाजार अभ्यासाच्यावेळी बंद होता व उद्घाटन होणे बाकी होते. पण एकदा का बाजार चालू झाला कि इतर मुद्देसुध्दा वर येतील.

काही दुस-या बाजारांसंबंधित ऐकिव बातमीतून समजते कि महिला नेते म्हणवून घेणा-या आणि महिलाहितार्थ झटणा-या सहकारी सदस्यांनी विकासकांबरोबर बाजारांचे सौदे केले आहेत. उदा. वरळीतील गावडे मार्केटमध्ये पुर्नविकासासाठी विकासकाने (**COSMOS BUILDER**)पहिल्या वर्षी दर महिना १०,००० तर दुस-या वर्षी १२००० देण्याचे मंजूर केले

होते. विकासकाने इतर निधी आणि ज्यांना बांधकामादरम्यान धंदा सुरु ठेवायचा आहे. अशासाठी पर्यायी जागा देण्याचे मंजूर केले.

गावडे मार्केटमधील मासेविक्रेता भारती वरळीकर म्हणतात. “धंदा आता खूप कमी झाला आहे, आमच्या डोक्यावर कर्ज आहेत. पैशाची गरज आहे.” पण ही वचन ठेवली गेलेली दिसत नाहीत आणि अफवा आहे कि मधल्या माणसांने नुकसान भरपाईचा अर्धा पैसा खाल्ला आहे. काहींनी महिलांना त्याचे राजकीय लागेबंधे वापरून परवाने काढून देण्याचे मान्य केले पण महिलांना अजूनही परवाने मिळाले नाहीत.

मांटुग्याच्या गोपी टँक मंडईत महिला विक्रेत्यांना पुरुष विक्रेत्यांनी घेतलेल्या निर्णयाविरुद्ध लढावे लागले. आमची मासे विक्रेत्यांची कामगार संघटना होती. तेव्हा आम्ही ३०८ बायका बाजारात होतो. पण पुरुष विक्रेत्यांना संख्येत मागे टाकून सुध्दा पुरुष विक्रेत्यांनी ओमकार डेव्हलपर्सला पुर्नविकासासाठी आम्हा महिलांना विश्वासात न घेता मान्यता दिली. सुदैवाने माझे पती युनियनचे नेते असल्याने आम्हांला या कटाची माहिती मिळाली आणि आम्ही महिलांनी विरोध करून तो प्रस्ताव रद्द करायला लावला“ मालन ढोणें सांगतात (गोपीटँक मंडईतील महिला मासेविक्रेता संस्थेच्या अध्यक्षा) पुर्नविकासाच्या माहोळामध्ये परवान्यांचा मुद्दा अतिशय महत्त्वाचा ठरतो उदा. फोर्ट मंडई ही मुंबईच्या जुन्या विभागामध्ये स्थित असून त्यामध्ये १०२ परवानाधारक महिला मासे विक्रेता आहेत. या मंडईत मच्छी आणि मटणांचे वेगवेगळे विभाग आहेत. बाजारातील महिला मासे विक्रेता संस्थेच्या अध्यक्ष कल्पना पाटील म्हणतात “या बाजारात अनाधिकृत परवाने दिले गेलेले आहेत”. रिकाम्या खोक्यांवरील सुकी मच्छी कडे बोट दाखवून त्या सांगतात“ इथे बघा. रिकामे खोके मच्छी विकताहेत“ .त्या अधिक माहिती देतात कि हा बाजार ओल्या मासळीचा आहे आणि नविन परवाने मात्र सुक्या मासळीसाठी दिलेले आहेत.

“दहा मुस्लिम पुरुषांना नविन अनाधिकृत परवाने दिले गेलेत आणि आमच्या काही महिला गेली ७५ वर्ष ही जागा वापर आहेत. पण यांच्याकडे परवाने असूनसुध्दा ते मच्छी विकत नाहीत. आम्ही त्यांना पाहिलेले नाही कधीही बाजारात“ पाटील म्हणतात. २००६ मध्ये जेव्हा पालिका आणि येथील बाजार असोसिएशनच्या परवान्यासंबंधी मिटिंगमध्ये चर्चा चालू होत्या तेव्हा ही १० नावे यादीमध्ये नव्हती. आता अचानक ही १० नावे परवानाधारकांच्या यादीत आहेत. यात काळबेर नक्कीच आहे. त्या आरोप करतात.

सामाजिक कार्यकर्ते आणि प्रसार माध्यमे विविध बाजारासंबंधीत योजनांचे आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम शोधण्यात गर्क आहेत. तर महिला मासे विक्रेत्यांची मते जास्त वास्तववादी प्रश्नांत गुंतलेली आहेत. परवानाधारक महिलांना पुर्नविकास त्यांना किती पैसे मिळवून देईल या चिंतेत आहेत तर

त्यांच्याकडे परवाने नाहीत त्यांना आपल्याला पुर्नविकासानंतर बाजारात जागा मिळणार की नाही याची चिंता लागलेली आहे. अनिश्चित भवितव्यामुळे महिलांमध्ये भितीचे वातारवण पसरले आहे.

पुर्नविकासानंतर जर वरच्या निवासी इमारतींमध्ये, शाकाहारी समाज उदा. गुजराती व जैन राहत असले तर अर्थातच त्यांचा इमारतीखाली असलेल्या मच्छिबाजाराला आक्षेप असणार भाजपाचे मच्छिमार सेलचे अध्यक्ष सागर किल्लेकर म्हणतात कुलाब्यामध्ये एका गुजरात्याबरोबर आम्ही भांडण केलं. तेथे जवळच असलेल्या मच्छिबाजारातून कावळ्याने माशाचा तुकडा या गुजरात्याच्या टॉवरमधील खिडकीवर टाकला म्हणून त्याने पालिकेला तक्रार करून मच्छिबाजार तेथून हटवायला सांगितला.

खालील बाजारांचा खोलवर अभ्यास वर उल्लेखल्या मुद्द्यांचा आढावा घेतो. धोबी तलाव येथील ओल्या मच्छीचे किरकोळ मार्केट आणि मरोळमधील घाऊक आणि किरकोळ सुक्या मच्छीचे मार्केट. दोन्ही बाजारांचा विकास व देखभाल पालिकेद्वारे केली जाते.

खाजगी विकासकाद्वारे विकास झालेल्या वाकोला मंडईची (पहिल जुन्या योजनेनुसार पुर्नविकास झालेलं मार्केट)निवड केली गेली नाही कारण ते अजून चालू झालेलं नाही.

पीरभाई मंडई, धोबी तलाव :-

“तुम्ही या मंडईच्या समस्या समजून घेण्यासाठी आलात तर अहो ही मंडईच एक समस्या आहे.” या एका पुरुष विक्रेत्यांच्या वक्तव्याने माझा मंडईचा अभ्यास सुरु झाला. मुंबईचे पहिले महापौर आणि मानवतावादी आदमजी पीरभाई यांच्या नावाने ही मंडई ओळखली जाते. शहराची सगळ्यांत जुनी वस्ती असल्याकारणाने इथल्या इमारती धोकादायक अवस्थेत आहेत म्हणून या भागातील विकासाला पालिकेने प्रथम महत्त्व दिले. (MHADA) महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास

प्राधिकरण यांनी केलेला सध्याची विकसित मंडई धरून त्यापूर्वी ब-यांच वेळेला मंडई पाडून नवी बांधण्यात आली. लेखी रेकॉर्ड उपलब्ध नसल्याकारणाने मंडईच्या इतिहासाबाबत विक्रेत्यांच्या ऐकीव माहितीवर विसंबून रहावे लागते. विक्रेत्यांच्या म्हणण्याने जुनी मंडई खूप मोठी व हवेशीर होती.

मंडई :-

पीरभाई मंडईच्या आजूबाजूला व वरती निवासी इमारती आहेत. मंडईत जाण्यासाठी या इमारतीमधील अंधा-या गल्लीतून जावे लागते. त्यामुळे ब-यांच वेळेला इथे मंडई आहे हे कळून येत नाही. माशांबरोबर इथे भाजीपाला व मांसविक्रीसुद्धा होते. भाजीपाला विक्रेत्यांचे गाळे मंडईच्या प्रवेशद्वारापासून सुरु होतात. मासे विक्रेते आत मोकळ्या प्लॅटफॉर्मवर बसतात. तर मटण विक्रेत्यांना गाळ्यांची सुविधा आहे. महिला मासे विक्रेता फक्त सकाळी विक्री करतात तर इतर विक्रेते दिवसभर दुकाने चालवतात. मंडई वर्षभर उघडी असते.

मंडईत फक्त एक नळ व एक प्रसाधनगृह आहे. तिथे स्वच्छतेच नाव नाही. मासे विक्रेत्यांना बसायच्या जागेत विक्रेते जास्त आणि जागा कमी अशी परिस्थिती आहे. खास माशांसाठी बर्फ विक्रीचा गाळा आहे पण तो पडीक आहे. महिलांना सायकलवरून बर्फ पुरविणा-या छोट्या व्यापा-यांकडून बर्फ विकत घ्यावा लागतो. वाहनतळाची सोय नसल्याने सर्व विक्रेत्यांचे नुकसान होते. या सगळ्या कारणांमुळे मंडईत गि-हाईकांची वानवा आहे. विक्रीवर परिणाम झाल्यामुळे बरेच भाजीचे व मटणाचे गाळे बंद आहेत.

मंडईमध्ये सगळ्या विक्रेत्यांची मिळून व्यापारी असोसिएशन आहे पण त्यावर पुरुषांचे वर्चस्व आढळते. महिला मासे विक्रेत्यांपैकी २ महिला त्या कमिटीत आहेत पण त्यांनीसुद्धा आता बाजारात येणे सोडून दिलेले आहे. त्यांच्या जागी नवीन महिला प्रतिनिधी नेमण्यासाठी प्रयत्न केले गेलेले नाहीत. मंडईत महिलांची वेगळी संस्था नाही.

महिला मासेविक्रेता :-

मंडई निरिक्षकांच्या नोंदीप्रमाणे मंडईत ४३ मासे विक्रेता व ९५ इतर विक्रेता आहेत. महिलांच्या म्हणण्याप्रमाणे फार पूर्वी जुन्या बाजारांत १९५ महिला मासे विक्रेता होत्या. सध्या ३५ महिला नियमितपणे बाजारात येतात. काही आठवड्यांचे तीनच दिवस येतात काही उपवासाचे दिवस सोडून येतात तर काही त्यांना जेव्हा मनासारखे मासे मिळतील तेव्हाच बाजारात येतात. फक्त सहा महिला सोडून इतर सर्व महिला मांगेला समाजातून व विशेषतः कफपरेडमधून बाजारात येतात.

मंडईतील चार मासे विक्रेत्यांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या. त्यांचे वय आणि परवान्याची स्थिती यांशी आधारित त्यांच्या समस्या होत्या. त्यांचे २बाजारात येण्याचे दिवस कायम नव्हते. उदा. पार्वती तांडेल या ७० वर्षांच्या, बाजारातील जुन्या मासेविक्रेता आहेत. जेव्हा त्यांच्याकडे मासे घ्यायला पुरेसे पैसे असतील आणि ससून डॉकला मासे मिळाले तरच त्या बाजारात येतात. या वयात इतर विक्रेत्यांप्रमाणे त्यांना कर्ज मिळणे जिकरीचे आहे म्हणून हे महत्वाचे आहे. जेव्हा मासे महागडे

असतील आणि त्यांना परवडत नसेल तर त्या घरी थांबतात. तसेच इतर धार्मिक आणि गि-हार्डकांच्या खाण्याच्या सवयीनुसार त्या बाजारात जाणार की नाही हे ठरते.

दोन महिला वाशी आणि नवी मुंबईतून येतात. पाच महिला रायगड जिल्ह्यांतील उरण तालुक्यांतून येतात. चाळीशीच्या आसपासची वीणा हया त्यातल्याच एक उरण हे मच्छिमारी गाव असून तालुक्यांच ठिकाण आहे. उरणहून मुंबईला येण्यासाठी रोजची बोटसेवा उपलब्ध आहे. विणाचा दिवस सकाळी ५ वाजता मुंबईकडे येणारी बोट पकडण्यापासून सुरु होतो. भाऊच्या धक्यांवर मासे विकत घेऊन ती बाजारात येते. या वेळेमध्ये नाश्तासाठी वेळच नसतो. ब-यांचवेळेला भाऊच्या धक्यांवर चहा-भाजीपुरी आणि बाजारात एकदा चहाभजी एवढेच खाण होत. उशिरा दुपारी घरी गेल्यानंतरच तिला व्यवस्थित जेवण मिळत. जेवण वगळूनसुद्धा प्रवासखर्च दर दिवशी रु.१२०/- होतो. पन्नाशीतल्या कुसुमताई तर बाजार सगळ्यात शेवटी तीन ते चारच्या सुमारास सोडते. सकाळी पाच वाजता घर सोडून संध्याकाळी ५ वाजता त्या घरी पोचतात. तोपर्यंत त्यांना जेवण नाही.

विणा सांगतात “जरि बाजारात सुविधा पुरविण्यासाठी बराच पैसा दिला गेला असला तरी तो नीट वापरला गेलेला नाही. आम्हांला पिण्यासाठी आणि मासे धुण्यासाठी पाणी विकत घ्यावे लागते. आमच्या माशांच्या सुरक्षिततेसाठी आणि बाजारात आमच्या बसण्याच्या जागा साफ करण्यासाठी सुद्धा पैसे मोजावे लागतात. मग (BMC) पालिका काय करतेय? विणाकडे परवाना नाही. पण त्याच बाजारात तीची आई बसते व ती सालाना 600 रुपये (BMC) ला भरते.

नियमित बाजारात येणा-या ३५ महिलांपैकी, फक्त २५ महिलांकडे परवाने आहेत. इतर परवानाधारकांनी त्यांचे वय, आजारपण, पुढच्या पिढीने बाजारात बसण्यांस दिलेला नकार या कारणास्तव

बाजारात येणे बंद केले आहे. ज्यांच्याकडे परवाने नाहीत ते बाजाराच्या बाहेर अथवा ज्या १८ परवानाधारक महिलांच्या जागा रिकामी आहेत. तिथे बसतात पार्वती तांडेल गेली पाच दशके बाजारात बसतात पण त्यांच्याकडे परवाना नाही. काही वर्षांपूर्वी आपल्या आजारी नव-याची काळजी घेण्यासाठी त्या गावी गेल्या. सहा वर्षांनी जेव्हा त्या बाजारात परत आल्या तेव्हा सगळे नियम बदलले गेले होते. परवान्याशिवाय त्या अधिकृतपणे बाजारात बसू शकत नव्हत्या. त्यांच्याकडे १९५० सालचे बाजारविक्रीचे पुरावे आहेत. त्यांना आता दुस-या महिलेच्या जागेवर बसून मासेविक्री करावी लागते. त्या म्हणतात “ मला चार मुली आणि दोन सुना आहेत. त्यासुद्धा मासे विकतात. जरी माझ्या कुटुंबाला जरी बाजारात जागा दिली नाही. पण मला तरी माझी हक्काची जागा मिळाली पाहिजे.

बाजाराला अजूनही काठावर बसणा-या विक्रेत्यांसाठी छप्पर नाही आहे. निवासी इमारतीतील लोक व विक्रेते यांमध्ये त्यावरून कुरबुर सुरु आहे. निवासी लोक छप्पर घालण्यासाठी त्यांच्या इमारतीत

छोटेसेही बदल करुन दयायला तयार नाहीत. छपराच्या अभावामुळे मासे सुर्यप्रकाशात राहून कोरडे पडतात, वर बसणा-या कावळ्यांचा व त्यांच्या विष्टेचा त्रास वेगळाच. जरी सगळ्या महिला मासेविक्रेता रोज बाजारात येत नसल्या तरि महिलांच्या म्हणण्याप्रमाणे माणशी बसण्यांची जागा कमी झाली आहे. आता फक्त एक माशाचा खोका त्या जागेत राहू शकतो. तिन पिढ्यांची वारसदार कुसुम विचारते “मंडई निरिक्षक बाजारात येऊन का आमची अवस्था पाहत नाही”.

महिलांना फक्त बाजारातील असुविधेचेच नव्हे तर इतर अनेक प्रश्न भेडसावत आहेत.

जसे कि हस्तांतरणाच हक्क (मार्केट परवाना), मासेवाहतुकीचा खर्च, माशांची उपलब्धता, बाजार विकासातील भ्रष्टाचार, जागेची समस्या आणि प्रशासनाचे दुर्लक्ष महिलांना वाटत कि त्यांच्या प्रश्नांसाठी काम करणा-या लोकांनीच त्यांचा फायदा घेतलेला आहे. या बाजारात महिला आता या सा-या घडामोडींविषयी उदासिन आणि अलिप्त झाल्या आहेत तर काही महिलांना या सा-या उलाढाली आणि राजकारणाचा मागसूसही नाही.

महिला प्रक्रियाद्वार आणि मासे विक्रेता :- मरोळ सुकी मच्छी बाजार :-

ब-यांच महिला मुंबई व त्याच्या आसपासच्या भागांमध्ये छोट्या प्रमाणावर परंपरागत पद्धतीने मासे सुकवण्याचा व्यवसाय करतात. या महिला प्रक्रियादार आणि सुक्या मासेविक्रेता यांचे प्रश्न समजून घेण्यासाठी मरोळ मार्केटची निवड करण्यांत आली.

मरोळ बाजार हा सुक्या मच्छीचा आठवडी बाजार आहे. महाराष्ट्रातील छोटे-मोठे सुक्या मच्छीचे व्यापारी आणि मुंबई विभागातील किरकोळ गि-हार्डक मरोळ बाजाराला व्यापारासाठी भेट देतात. हे राज्यातील सगळ्यांत मोठे सुक्या मच्छीचे तसेच मुंबई उपनगरांतील सर्वात जुने मार्केट आहे. गुजरातचे व्यापारी मरोळ मार्केटची खासियत असलेले सुके बोंबील घाऊक विक्रीस आणतात. मुंबई व आजूबाजूच्या भागातील मच्छिमारी गावांतून महिला विविध प्रकारचे छोटे सुकवलेले मासे विक्रीसाठी आणतात.

इतिहास :-

बाजाराचा इतिहास १५० वर्षापूर्वीचा आहे. पूर्वी महिला इथे आपला माल बैलगाड्यांमधून आणत. स्वातंत्र्यानंतर पालिकेने हा बाजार आपल्या हातात घेतला.

१९६० मध्ये पालिकेने जुन्या बाजारांचे बांधकाम केले. त्यावेळी बाजाराच्या मध्यभागी इतिहासाचे वर्णन करणारा एक खांब होता. खांबाभोवती वर्तुळाकार पसरलेले आयताकृती बसण्याचे लांबरुंद ब्लॉक्स होते. वरती बांधलेल्या छपरामुळे ऊनपावसांपासून संरक्षण होत असे हे बांधकाम महिलांना

सोयीस्कर होते. १९९१ मध्ये ज्याची कारण पालिकेलाच माहित हे बांधकाम तोडले गेले. त्यानंतर ११ वर्ष बाजार असाच उघडयावर व घाणीच्या मध्ये भरत राहिला. पाणी, बाथरूम, दिवे काहीच सोयी नाही आणि सुरक्षेची तर बातच सोडा गर्दुलले आणि दारुडयांची बाजाराला आपला अड्डा बनवला.

राजश्री भांजी आठवतात कि याच परिस्थितीने त्यांना पुढाकार घेण्यास भाग पाडले. त्या सांगतात “आम्ही वेसावाच्या महिला मासे विक्रीसाठी यायचो. बाजार घाणेरडा असायचा तुम्ही कल्पना करू शकत नाही कि पावसाळयात आम्हांला काय भोगावे लागायचे अशाच एका पावसाळयांत माझे मासे, माझे कष्ट वाहून जात असलेले मला बघवेना. सगळया महिलांची तीच परिस्थिती होती. तेव्हा मी गोष्टी माझ्या हातात घ्यायच्या ठरवल्या” .

आमच्या वेसाव्यांत बरेच महिला मंडळ आहेत जे फक्त धार्मिक कार्य अथवा सहलींसाठी एकत्र यायचो. आम्ही आता आंदोलनाला आणि मोर्च्याला जाण्यांस सुरुवात केली. आम्ही पालिकेबरोबर पत्रव्यवहार करण्यांस चालू केले. तेव्हा मला कळून आलं कि आमच्याच समाजातील काही पुरुष आणि काही महिलासुद्धा त्यांच्या राजकीय कामांसाठी आमचा उपयोग करवून घेत आहेत. आणि मग काही हितचिंतकांच्या मदतीने २००५ मध्ये आम्ही मरोळबाजार कोळी महिला मासे विक्रेता संस्था नोंदणीकृत केली.

सततच्या संस्थेच्या पाठपुराव्यामुळे पालिकेने बाजार नव्याने बांधला. महिलांचे म्हणणे आहे कि विकासामध्ये पारदर्शकता नव्हती आणि जमा खर्चामध्ये कालबेर असल्याचा त्यांचा संशय आहे. त्यांचे असेही म्हणणे आहे कि विकासाच्या प्रक्रियेदरम्यान त्यांचे म्हणणे विचारात घेतले गेलेले नाही.

संस्थेने बाजारातील सुविधांचे प्रश्न आपल्या हातात घेतले. संस्थेमुळे आता बाजारात महिला व पुरुषांकरता वेगवेगळी प्रसाधनगृहे आहेत. दिवे, पाण्याची सुविधा आहे. वाहनतळाचा प्रश्न प्रलंबित आहे. सध्या या असुविधेमुळे गर्दीच्या वेळी व्यापारी व विक्रेत्यांमध्ये तणाव निर्माण होतो. बाजारात त्या त्या भागातील महिलांप्रमाणे बसण्याच्या इमारती बांधल्या गेल्या आहेत.

किरकोळ बाजार :-

दर आठवडयाच्या शुक्रवारी सकाळी ४ वाजल्यापासून ते शनिवारी रात्री १० पर्यंत हा बाजार चालतो. या महिला घाऊक महिला विक्रेत्यांकडून मच्छी विकत घेतात अथवा स्वतः सुकवलेली मच्छी विकण्यासाठी आणतात. महिलांना बसण्यासाठी बांधकाम केलेले आहे. परंतु त्या त्याचा वापर करीत नाही. त्या रस्त्यावर, बाजाराच्या मोकळया जागेत भर उन्हात सावलीसाठी काहीतरी बांधून आपले मासे विकत बसतात. बसण्याची जागा उंच आहे. आणि चढण्याउतरण्यासाठी पाय-या नाही

आहेत.त्यामुळे घाऊक महिला विक्रेत्यांनासुद्धा आपला माल जमिनीवर उतरवणे व चढवणे सोयीचे पडते. त्यामुळे बांधलेल्या जागा पडीक असून त्यांचा उपयोग उरलेले मासे ठेवण्यासाठी केला जातो. निरुपयावे पुरुष विक्रेते (कोप-यात जागा दिलेले आणि खारवलेले मासे विकणारे) आणि गुजराती महिला (परंपरागत जागा बाजारात नसल्याने) या धक्क्यांचा मासेविक्रीसाठी उपयोग करताना दिसतात.

मुंबई व आसपासच्या भागातून संस्थेत ३५०० महिला सभासद आहेत. महिला ब-यांचदा जागेवरून भांडताना दिसतात.

ज्या महिलांना वंशपरंपरेने बाजारात जागा नाही वा एखादया नविन महिलेला मासेविक्री करायची असेल तर बाजाराच्या मागच्या बाजूस विक्री करतात. घाऊक बाजाराच्या वेळी उरलेले मासे व कुटा गोळा करून ते विकणा-या वृद्ध महिलासुद्धा बाजारात दिसून आल्या.

त्यांना दिल्या जाणा-या सुविधेबदल्यात संस्था दर माणशी २० रुपये आकारते. या सुविधांव्यतिरिक्त संस्था महिलांसाठी वैदयकीय शिबिरे, सामाजिक उपक्रम राबवते. याव्यतिरिक्त पालिकेचे लोक महिलांकडून १० रुपये वसूल करतात. संस्थेचे म्हणणे आहे कि **BMC** फक्त पैसे गोळा करते सुविधा पुरवत नाही.

घाऊक बाजार :-

हा बाजार बुधवार आणि शुक्रवार या दिवशी भरतो. फक्त मुंबईतूनच नाही तर महाराष्ट्राच्या कानाकोप-यांतून व्यापारी येथे सुकी मच्छी घेण्यासाठी येतात. महिला घाऊक विक्रेत्या एकतर त्यांच्या घरच्या बोटीचे सुकवलेले मावरे नाहीतर दुस-या बोटीकडून विकत घेवून सुकवलेले मासे घेऊन येतात. या महिला मुंबईच्या गोराई, वर्सोवा, धारावी, मड आयलंड, मनोरी, मोरागाव आणि ठाणे उत्तन, पातन, पातवाडी, भाटी, अलिबाग या ठिकाणाहून येतात.

एककदा का त्यांच्याकडे विकण्याइतपत माल जमा झाला कि शुक्रवारी पहाटे येऊन दुपारपर्यंत आपल्या मालाचा लिलाव करून त्या निघून जातात. त्या फक्त मरोळच नाही तर इतर सुक्या मासळीच्या बाजारांना त्या त्या वारानुसार भेटी देतात.

बाजार दर बुधवारी पहाटे, गुजरातमधील व्यापा-यांचा बोंबील भरलेले ट्रक बाजारात येण्यापासून सुरु होतो. मजुरांच्या मदतीने माल बाजारात उतरवला जातो. ट्रकचा मालक, त्याच्या आया वा बायका अथवा एजंट यावर लक्ष ठेवतो. माल उतरवताच गुजरातमध्ये आधीच ठरलेल्या किंमतीनुसार व्यापारी आपल्या पसंतीचा माल उचलतो. बाजारातील वजनकाटयांवर मालाचे दोन्ही पक्षांच्या साक्षीने वजन करण्यांत येते. त्यांच्या नोंदी ठेवल्या जातात. माल वजनकाटयांवर ठेवण्याची जबाबदारी

विकणा-यांची असते तर माल वाहून नेण्याची जबाबदारी खरेदीदारावर असते. हे गुजरातचे विक्रेते त्याचदिवशी दुपारी आपल्या घराकडे प्रमाण करतात. काही व्यापारी महिला घाऊक विक्रेत्यांची वाट पाहतात. काही घासाघीस करण्यासाठी बाजाराच्या शेवटपर्यंत थांबतात. महिला खरेदीदार कमी दिसून आले. मासे शक्यतो दोन दिवसांमध्ये विकले जातात.

शुक्रवारी पहाटे महिला घाऊकदार येण्यास सुरुवात होते. मासेवाहतुकीचा खर्च कमी करण्यासाठी त्या गावातूनच संघ करून अथवा सहकारी सोसायटीद्वारे आपला माल घेऊन बाजारात उतरतात. या महिलांकडे माशांचे वैविध्य असते. त्या लिलाव पध्दतीने अथवा शेकडा पध्दतीने विकतात. इथे किंमत मालाच्या गुणवत्ते आणि प्रमाणानुसार प्रत्येक खरेदीदारागणिक बदलते. दुपारपर्यंत मासे विकले गेले कि महिला परत फिरतात. भेटीच्या दिवशी बोंबील १३० रु. शेकडा तर मांदेली ८० रु. किलोप्रमाणे विकली जात होती.

या महिलांना दर पाठिमागे २० ते ३० रुपये संस्थेला द्यावे लागतात. गुजरातमधील व्यापा-यांना ट्रकगणिक ३०० ते ५०० रु. भरावे लागतात. भेटीदिवशी मार्केटमध्ये गुजरातमधून ११ ट्रक आले होते. घाऊक बाजार असल्या कारणाने महिलांकडे परवाने नाही.

इतर संलग्न व्यापार :-

एक लोकल माणूस वंशपरंपरेने वजनकाट्यांची सुविधा बाजारात पुरवतो. प्रत्येक किलोमागे ४ रुपये तो घेतो. हा खर्च खरेदीदार व विक्रेता यांना विभागून द्यावा लागतो. बाजाराच्या पश्चिमेला एका कोप-यांत मासे खारवण्याचा उदयोग छोट्या ते मोठ्या प्रमाणात चालतो. वंशपरंपरागत पध्दतीने जरी ते मच्छिमार समाजातून नसले तरी हा व्यवसाय वर्षानुवर्षे ते करत आहेत. आठवड्यातून एकदा ते ससून डॉक अथवा कुलाब्याला जातात आणि निर्यात कंपन्यांनी नाकारलेले किंमती मासे विकत घेतात. ते बाजारात आणून खारवले जातात. ३ ते ५ दिवसांच्या प्रक्रियेनंतर मासे विकायला सुरुवात होते.

संस्थेचे काम :-

वर उल्लेखल्याप्रमाणे पालिकेने बांधलेला बाजार महिलांच्या गरजा लक्षात घेऊन केला गेला नव्हता. त्यांनी पुरवलेल्या सुविधा अपु-या होत्या. म्हणून संस्थेने त्या पुरवण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका निभावली.

महिला म्हणतात कि बाजार म्हणजे दारुड्यांचा अड्डा बनला होता. पण दिवे आणि सुरक्षेमुळे हे सगळ बदलल संस्थेच्या कार्यालयामुळे दुरवरून येणा-य महिलांना आराम झाला. स्वच्छ प्रसाधनगृहे, त्या साफ करण्यासाठी ठेवलेल्या २ महिला, स्वच्छ पाणी आणि बाजाराचे व्यवस्थापन, तंत्रमुक्तीसाठी

प्रयत्न इ. सुविधांचा महिलांना लाभ होतो.

या सर्व कामांसाठी संस्थेला दरमहिना रु. १०,०००/- खर्च येतो. संस्थेचे प्रयत्न अजून चालूच आहेत. संस्थेने पालिकेकडे महिलांसाठी उपहारगृहाची मागणी केली आहे पण तिचे अजून उत्तर नाही. महिला म्हणतात. पालिका किरकोळ विक्रेतीकडून ५ रुपये आणि घाऊकदार महिलेकडून १० रु. पाटीमागे घेण्याशिवाय काही काम करत नाही. महिलांना त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी संस्थेकडे जाणे सोयीचे वाटते.

संघटीत बाजारांचे प्रश्न :-

बाजारातील सुविधा आणि व्यवस्थापन :-

वर चर्चितप्रमाणे, बहुतांश सर्व बाजारांमध्ये मूलभूत सुविधांचा अभाव आहे. पालिकेला या सुविधांबद्दल्यात कर भरला जातो. बाजारांमध्ये मूलभूत सुविधा चांगल्या रितीने पुरवून योग्य रितीने त्यांचे व्यवस्थापन व्हावे ही महिलांची सातत्याची मागणी आहे.

बाजारात कलहाचा मुद्दा म्हणजे जागा जर विक्रेत्यांची जागा आखून दिली तर हा प्रश्न कमी होऊ शकेल. होलसेल मंडई जसे कि शिवाजी मंडईमध्ये बरेच वर्ष काट्यांद्वारे महिलांची फसवणूक केली जात आहे. अशा प्रवृत्तींना आळा घालण्यासाठी योग्य ती निरीक्षण व्यवस्था असली पाहिजे.

माशांची उपलब्धता :-

मासे विकण्यासाठी माशांची उपलब्धता हा मुख्य मुद्दा आहे. विक्रेत्या दुर्मिळ होत जाणा-या आणि भरमसाठी भाववाढीबद्दल तक्रार करतात. महिलांचा लोकल भागातील जनतेची माशांची मागणी पुरवण्यासाठी माशांवरचा हक्क अबाधित ठेवण्यासाठी सरकारतर्फे संवेदनशीलपणे प्रयत्न केले गेले पाहिजेत. महिला सहकारी सोसायट्यांना वर येण्यासाठी मदत करणे आणि त्यांची क्षमता वाढवणे हा एक पर्याय आहे.

पैसा :-

महिला मासे विक्रेता बहुतांश त्यांच्या नातेवाईक वा स्वतःच्या सोन्याच्या दागिन्यांवर धंदयाला लागणा-या पैशांसाठी विसंबून राहतात.

सोन्याचे दागिने ही त्यांची बचत असते ती सहजरित्या पैशात रुपांतरीत करता येते. पण हल्ली सोनेसुद्धा महाग झाले आहे. सरकारी कागदपत्रांच्या भीतीमुळे महिला बँकेसारख्या संस्थांकडे वळत नाहीत. हल्लीच्या काळात काही महिलांनी सहकारी सोसायट्यांकडे कर्जासाठी धाव घेतली आहे.

परवाने :-

ब-याच महिला वर्षानुवर्षे मासेविक्रीत असूनसुद्धा परवाना नसल्याने बाजारात अनाधिकृत विक्रेत्या ठरत आहेत.

खाजगी घटकांद्वारे बाजार विकास :-

वर चर्चिल्याप्रमाणे बाजारांचा पुर्नविकास हा मासे विक्रेत्यांचा ज्वलंत प्रश्न आहे. हे प्रकल्प बहुतेक वेळा अपारदर्शक, भ्रष्टाचार यांनी ग्रासलेले आढळलेले आहेत.

ब-यांचवेळा महिलांचे नेते आणि बाजार संस्था आपल्या हक्कांचे समर्थन करण्यांस अपयशी ठरतात. काही चांगली उदाहरणही आहेत जस की गोपी टँक मंडईने आपल्या मागण्यांचा जाहीरनामा विकासकासाठी प्रसिद्ध केला आहे. पण तरीही बाजारविकासाशी संघटितपणे प्रयत्न केल्याशिवाय ख-या महिला मासे विक्रेत्यांचा हक्कांचे संरक्षण करू शकत नाही.

परगावातील पुरुष मत्स्य विक्रेते :-

उत्तर भारतीय पुरुषांनी मासेविक्रीत शिरकाव केल्यामुळे व्यापारातील गि-हाईक कमी झाल्याची तक्रार महिला करतात. राजकीय पडसादात रंगलेला हा मुद्दा संवेदनशीलपणे हाताळण्याची गरज आहे. (जास्त माहितीसाठी असंघटित बाजारातील परगावातील विक्रेत्यांचा भाग वाचा)

आधार आणि कौशल्यवाढ :-

बाजारातल्या असुविधांमुळे आधीच महिला त्रस्त आहेत. त्यात आणि मॉलसमधील आणि धावत्या विक्रेत्यांच्या मासेविक्रीमुळे त्यांना भिती निर्माण झाली आहे. बदलत्या काळाला तोंड देण्यासाठी त्यांना माशांशी संबंधित उदयोगात कौशल्यवाढ हवी आहे.

महिला संघटना :-

महिला विक्रेत्या फार कमी ठिकाणी बाजार पातळीवर तसेच गावपातळीवर एकत्रित आहेत. त्यांच्या प्रश्नांना मुख्य मत्स्यव्यवसायातून वगळल जात. ब-यांचदा त्यांना मच्छिमारी सहकारी संस्थेच सभासदत्व नाकारल जात निर्णय प्रक्रियेमध्ये त्यांचे प्रतिनिधी नसतात. म्हणून त्या एका छत्राखाली संघटित होणे गरजेचे आहे.

योजना आणि इतर लाभ :-

इतर राज्यांप्रमाणे महाराष्ट्रातील मत्स्यव्यवसाय खात्याची एकही योजना महिला मासे विक्रेत्यांसाठी कार्यरत नाही. त्यांना मत्स्यव्यवसायाशी संबंधित तसेच सामाजिक सुरक्षेच्या योजनांची नितांत गरज आहे. मत्स्यवाहतूक, शीतगृहे, मत्स्यप्रक्रियाउद्योग, मत्स्यसाठवणीचे पेटया तसेच वृद्धत्व पेंशन, आरोग्य बीमा, जीवन बीमा त्यांच्या सुरक्षित आयुष्यासाठी गरजेचे आहेत. केंद्र सरकारच्या इतर राज्यात चालू असलेल्या खावटी सेविंग कम रिलिफ सारख्या योजनासुद्धा महाराष्ट्रात कार्यरत नाहीत.

असंघटित (बिगरसरकारी) बाजार :-

२००९ च्या “राष्ट्रीय रस्ताविक्रेता पॉलिसीनुसार” रस्ताविक्रेत्यांची व्याख्या पुढील आहे. “जी व्यक्ती, वस्तू वा सेवा स्थायी बांधकामाशिवाय रस्त्यावर जनतेला विकत अथवा देत असेल तर त्या व्यक्तीला रस्ता विक्रेता म्हणता येईल”.

त्याच्या / तिच्या हालचालीप्रमाणे (विक्रीचे ठिकाण) त्यांची विभागणी स्थायी (जे नियमितपणे एका विशिष्ट जागेवरून विकतात) धावणारे (जे त्यांचा माल घेऊन पायी फिरतात)वाहक (जे मशिन संचालित अथवा बिनामशिन संचालित स्वतःच्या वा सार्वजनिक वाहनातून फिरत विक्री करतात) अशी केली जाते. बहुतांश महिला मासेविक्रेत्या या पहिल्या दोन गटांमध्ये मोडतात तर वाहनावरून वस्तू विक्रीमध्ये पुरुष भाग घेताना दिसतात.

प्रत्येक शहरांमध्ये, बहुतांश रस्ता विक्रेत्यांमध्ये महिलांचे प्रमाण जास्त आहे. फक्त सरकारीच नव्हे तर बिनासरकारी रस्त्यावरच्या व दारोदार फिरणा-या मासेविक्रेत्यांमध्ये महिलांचेच वर्चस्व दिसून येते. दारोदार मासेविक्रेत्यांच्या नेत्या शैला केणी यांच्या मते मुंबई शहर आणि उपनगरांमध्ये जवळपास १५००० दारोदार मासेविक्रेता आणि ७० रस्त्यावरचे मच्छीबाजार आहेत. पुढील दोन केस स्टडी, बिगरसफारी बाजारांच्या प्रश्नांचा आढावा घेतात.

गणेशनगर बाजार - वडाळा :-

गणेश नगर ही वडाळांतील दलित वस्तीने व्यापलेली अल्प उत्पन्न गटातील झोपडपट्टी आहे. या विभागात तीन मुख्य नाक्यांवर मासेविक्री चालते. रस्त्यावरील बाजार हे बहुधा नैसर्गिकपणे आजूबाजूच्या भागांतील लोकांच्या गरजा पुरवण्यासाठी निर्माण झालेले असतात.

गणेश नगर हे त्याचे उदाहरण आहे जिथे वेगवेगळ्या छोट्या व्यावसायिकांची दुकाने लोकांच्या गरजा पुरवतात. हे व्यावसायिक रस्त्यांवर भाजी, मांस, अंडी, मासे तसेच किराणा माल विकतात.

येथे विकले जाणारे मासे छोट्या प्रमाणात आणि कमी किंमतीचे होते. वडाळा हे मच्छिमर गाव नसल्याकारणाने महिला मत्स्यविक्रेता बहुधा दलित समाजातील आहेत. जवळपास १५ महिला गणेश नगरच्या प्रवेशद्वारापासून आतल्या रस्त्यावर आणि तेवढ्याच महिला भक्तिनगरकडे जाणा-या मुख्य रस्त्याला लागून बसतात.

साध कच्च बांधकामध्ये बसताना ऊन वा-याची तमा न बाळगता या महिला गेल्या १५ वर्षांपासून तिथे मासे विक्री करत आहेत.

त्यांचा दिवस सकाळी ५ वाजता सुरु होतो. बाजारातूनच संघ करून टेम्पो घेऊन त्या भाऊचा धक्का किंवा ससून डॉकला जातात. मासे विकत घेऊन ९.०० ते ९.३० वा. त्यांची मासेविक्री सुरु होते. माशांच्या वाढत्या किंमतीमुळे आणि येथील गि-हार्डकांच्या पसंतीमुळे या महिला छोटे मासे जसे मांदेली, ढोमी, कोलंबी, बांगडा घेऊन येणेच पसंत करतात. त्यांच्यापैकी कोणीच रावस वा पापलेट विकताना दिसत नाही. शोभा (मासेविक्रेती) या निर्णयामागच अर्थ कारण सांगते “पूर्वी जो मासा २०० रु. ला मिळायचा तो आता १००० रुपये झाला आहे. जर १ माशाचा वाटा मला ५०० ते १००० रु. बसतो आणि रोज ४-५ वाटे घ्यायचे म्हटले तर मला ते परवडत नाही आणि आम्ही उरलेले मासे रात्रभर ठेऊ शकत नाही. शिवाय गि-हार्डकांच्या पसंतीचा सुध्दा विचार करावा लागतो.”

स्थिती :-

रस्त्यावरचे मार्केट असल्याने स्थायी बांधकाम अथवा व्यवस्थापन नाही. महिला त्यांचे ऊन वा-यापासून संरक्षण करण्यासाठी छत्र्या घेऊन बसतात. मूलभूत सुविधा जसे कि पाणी, प्रसाधनगृह, परवाना इ. अभाव यामुळे महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

त्यांचा धंदा सकाळी ९.३० च्या दरम्यान थर्माकोलच्या खोक्यांवर माशांचे वाटे मांडून सुरु होतो. जर सकाळी मासे संपले नाहीत. तर १.३० ते ४.०० असा ब्रेक घेऊन पुन्हा संध्याकाळी दुकान मांडले जाते. मासे साठवण्याची जागा नसल्याने. सकाळीच सगळे मासे संपण हा त्यांना दिलासा वाटतो.

३५ वर्षांचा मासे विक्रीचा अनुभव असलेल्या लता म्हणतात “मी पूर्वी दारोदार मासे विकायची पण गेली १५ वर्षे मी इथे बसते कारण आता फिरण होत नाही. जर माझे मासे उरले तर मी घराबाहेर बर्फात ठेवते.

सरकारच्या धोरणांनी त्यांची उपजिविका नष्ट होण्याची टांगती तलवार सतत त्यांच्या डोक्यावर असते. ज्या मुख्य रस्त्यावर त्या बसतात तो रुंदीकरणाच्या मार्गाखाली आहे. शोभा म्हणतात “आम्ही बसतो त्या आमच्या ठरलेल्या जागा आहेत दुसरा कोणी येऊन तेथे बसू शकत नाही. फक्त एवढच कि आमची नोंद नाही आणि जरी आम्ही नोंदी केल्या तरी आम्हांला बाजारासाठी जागा कुठे उपलब्ध आहे.

आता रस्ता रुंदीकरण होणार आम्ही कुठे जायच. या जागा एकतर सरकारी आहेत वा खाजगी आम्हांला इथे अधिकार नाहीत. जेव्हा विकास होणार तेव्हा आम्हांला इथून उठाव लागणार.“ वैयक्तिकरित्या त्यांना काळजी नाही. कारण त्यांची घरची परिस्थिती चांगली आहे आणि त्यांची पुढची पिढी मासे विक्री करणार नाही.

जेव्हा इतर महिलांना या समस्येबाबत विचारल गेल तेव्हा मिश्र प्रतिक्रिया आल्या. एक पन्नाशीची विक्रेती म्हणते. “माझा पती अपंग आहे. माझी दोन्ही मुल लग्न होऊन बाजूला झाली. छोटी विधवा बहिण माझ्याकडे राहते. ती दारोदार मासे विकते आणि मी रस्त्यावर याशिवाय मला काहीही माहिती नाही. माझे वय साठ देईपर्यंत मी हाच धंदा करणार“

शैला केणी - दारोदार विक्रेता :-

शैला केणी या दारोदार मासे विक्रेता आहेत आणि त्या ममकृसच्या नावाखाली अशा महिला विक्रेत्यांचे प्रश्न हाताळतात. त्यांची गोष्ट त्यांच्याच शब्दांत.

“आम्ही दारोदार मासेविक्रेता घाऊक बाजारातून तसेच बाजारातील महिलांकडूनसुध्दा मासे विकत घेतो. भैयांसारखा (उत्तर भारतीय पुरुष विक्रेते) आम्हांला राजकीय पक्षाचा आधार नाही. एकप्रकारे आम्हांला ओळखच नाही.“

त्यांनी परगावातील पुरुष विक्रेत्यांना असणा-या राजकीय पक्षांच्या वरदहस्तांकडे लक्ष वेधित केले.

“यामुळे महिलांकडे साधे ओळखपत्रसुध्दा नाही. जेव्हा पोलिस पकडतात आणि प्रश्नोत्तरे करतात तेव्हा हे ओळखपत्र असणे गरजेचे आहे. भैयाकडे हे कार्ड असत आणि पोलिसांना हाताळण त्यांना सोप जात.“ जेव्हा विचारल गेल कि दारोदार महिला विक्रेता बाजारात बसून विक्री करायला तयार होतील का ? त्या म्हणतात “सध्या बाजारात बसणा-य महिला आम्हाला जागा देणार नाही. एकत-हेंने त्यापेक्षा गि-हार्डकाला ताजे मासे दारावर पोचवण कायदेशीर आहे. ब-याच गि-हार्डकांना ही सेवा पसंद आहे. दारोदार विक्रेत्यांमुळे बाजारातील महिलांच गि-हार्डक कमी होत आहे. यावर उत्तर देताना त्या म्हणतात “बाजारात विकणा-यांची पावपटीने सुध्दा आमचा माल विकला जात आमचे बांधलेले मोजकेच गि-हार्डक असतात जे कधीच बाजारात जात नाहीत. बाजारांतील त्यांचे गि-हार्डक कमी होण्याचा प्रश्नच येत नाही. आणि काहीही झाल आणखी पालिकेने दारोदार विक्रीवर बंदी आणली तरी आम्ही व्यवसाय सुरुच ठेवू.“

त्यांच्या कामांच्या तासांविषयी त्या बोलतात “बाजारातल्या बायकांप्रमाणेस आमचा दिवससुध्दा सकाळी ५ वाजता मासे विकत घेण्यापासून सुरु होतो. बाजारात ९.३० ते १०.०० पर्यंत विक्री सुरु होते. तर आम्हांला ८ ते ८.३० पर्यंत गि-हार्डकांच्या दारावर पोचावेच लागते. आम्ही फक्त

सकाळीच विक्री करतो आणि आमचे ठरलेले गि-हार्डक असतात. उदा. माहीममधला मोरी रोड विभाग माझा अजून ३ महिला आणि भैया तेथे जातो पण माझे प्रामाणिक गि-हार्डक मी जर गेले नाही तरच इतर विक्रेत्यांकडून विकत घेतात. आम्ही महिला विभागावरून भांडत नाही. कोणी कोणत्या विभागात जायच हे समजून घेतल जात आणि हे विभाग आम्हांला आमच्या आई वा आत्याकडून वंशपरंपरेने मिळालेले आहेत“.

पण हल्ली ही विभागाच्या मर्यादा नष्ट होत आहेत. भैया सगळीकडे फिरतात. त्यामुळे इतर महिलासुद्धा त्यांचे विभाग सोडून कुठेही फिरतात.

भैयांच्या विक्रीबद्दल त्या बोलतात “ भैया जे काही स्वस्त असेल ते विकतात. मग ते मासे असो वा फळ पण आम्ही महिला असे करत नाही. जर मासे महाग असतील तर आम्ही घरी बसतो.

जर ताजे मासे नसतील तर आम्ही सुके मासे जरी नफा फक्त ५० रुपयेचाच असला तरी विकतो. पण फक्त मासेच विकतो. जर गि-हार्डक गरीब असेल तर आम्ही कमी किंमतीतही देतो. गि-हार्डकांच्या गरजा लक्षात घेऊन विकण हे आमच्या धंद्याच वैशिष्ट्य आहे.“

वेगवेगळ्या गि-हार्डकांचे बरेवाईट अनुभव सांगताना त्या म्हणतात “काही गि-हार्डक आमच्या कष्टांच्या बाबतीत संवेदनशील असतात. चर्चगेटमधील एक महिला गि-हार्डक मी मागितल्या पेक्षा जास्त पैसे द्यायची. ती म्हणायची आम्ही खूप स्वस्त विकतो. दुर्दैवाने ती अमेरिकेला गेली आणि तसेच वार्ड गि-हार्डकसुद्धा भेटतात. खूप घासाघीस करून अर्धापेक्षा कमी किंमत करतात. काहीवेळा कोणीच मासे विकत घेत नाही आणि मग मासे साठवण्याची आणि त्यांचा नाश न होऊ देण्याची समस्या आमच्यापुढे असते.

महिला संघटनेविषयी त्यांची मते त्या मांडतात. “मला वाटते कि दारोदार महिला विक्रेत्यांची संघटना असावी. एका हाकेला आम्ही ५००० महिला जमवू शकतो. पण आपल्याकडे नियोजन हव नुसत बोलवून काय फायदा. जेव्हा चित्राखलिजाचा प्रसंग घडला तेव्हा उज्वलाताई (ममकृस) ने सरकारला दारोदार विक्रेत्यांच्या भरपाईबद्दल विचारल. या महिला सरकारी कागदपत्रांमध्ये अदृश्य आहेत.) आम्हांला सहकारी सोसायट्यांचे सभासद व्हायला सांगितल गेल. आम्ही सहकारी सोसायट्यांना सभासदत्वासाठी विचारल तर त्यांनी तुम्ही महिला भांडता म्हणून सभासदत्व नाकारल. मी उलट विचारल तर मग बोटमालकांच्या बायका सभासद कशा ? तर त्यांनी आम्हाला त्रिजा किल्लेकरच्या महिला सहकारी संस्थेत जायला सांगितल. मग आम्ही दर महिना ५० रुपये गोळा करून ममकृस मध्ये सभासदत्व घेतल. दुर्दैवाने महिलांना वाटल कि ५० रुपये भरून त्यांना नुकसानभरपाई मिळणार.

युनियनचा सभासद ही कल्पना त्याच्यासाठी नविन आहे. त्यांना म्हणून त्या आता कोणत्याही संस्थेत सभासद होण्यास तयार नाहीत. इतर गोष्टींवर ५०० रुपये खर्च करतील. पण आपल्या कल्याणाचा विचार करणार नाहीत.

मी जरी ममकृसची सभासद असले तरी काही गोष्टी मला आवडत नाहीत. ते मला सभेसाठी बोलावतात आणि महिला गोळा करण्यासाठी सांगतात. पण मी मोकळेपणाने सांगते सिंगल पेरेंट असल्याने मला संघटनेच्या सभेला जायला आणि दरवेळी माझे मत मांडायला वेळ नाही. मला घरकाम करून मासे विकायचे असतात. तशीच मुलाची काळजी घ्यायची असते

दारोदार विक्रेतांच्या मागण्यांवर त्या म्हणतात “ आमच्या अशा विशिष्ट मागण्या नाहीत. आम्हांला ओळखपत्र आणि इतर सुविधा (माशांची उपलब्धता, पुरुष विक्रेत्यांच्या त्रासापासून सुटका इ.) मिळाल्यात. बाजारातल्या महिलांइतक्या सुविधा नाही मिळाल्या तरी चालतील जर दुष्काळी मदत म्हणून त्यांना रु. ३०००/- मिळाले तर आम्हांला निदान रु. १०००/- तरि मिळावे.”

केणींना विश्वास आहे कि दारोदार आणि बाजार विक्रेता दोघांचेही फायदे व तोटे आहेत. बाजारातल्या बायाकांना दिवसभर चालावे लागत नाही. त्या जास्त प्रमाणात मासे विकत घेऊ शकतात.

पण मासे विकले गेले नाहीत तर त्यांचा तोटासुद्धा तेवढाच आहे. त्यांची धंद्याची किंमत जास्त म्हणून रिस्क जास्त. केणी मच्छिमार संस्था कशा महिलांच्या प्रश्नांबाबत उदासिन आहेत ते सांगतात. “कोळी महिला मासे विक्रेता संघाने एकदा मला दारोदार विक्रेत्यांच्यावतीने भाषण करण्यासाठी सभेला बोलावले पण मला बोलण्यासाठी वेळच दिला गेला नाही.सभेच्या शेवटी मी रागाने उठले आणि विचारले. बाजारातील महिला आमच्या बहिणी आहेत. आणि भैय्या हटाव आंदोलनामध्ये आम्ही एकमेकांना मदत केली. पण प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांना व दारोदार विक्रेत्यांना एकत्र येणे गरजेचे आहे”.

परंपरागत विक्रेता आणि (भैय्या) पुरुष विक्रेता यामधला फरक सांगताना त्या म्हणतात“आम्हांला बिल्डींगमध्येजायला मिळत कारण आम्ही गि-हार्डकांना नावाने ओळखतो.

जेव्हा रखवालदार विचारतो कोणाकडे जायच आम्ही सांगतो पण भैय्याला हे ज्ञान नसत म्हणून तो फक्त गि-हार्डकाच्या आशेवर रस्त्यावरून ओरडतो. पण तरीसुद्धा भैयांचा फायदा जास्त कारण त्यांच्या राहण्या-जेवण्याचा खर्च जास्त नसतो. ते संघाने राहतात. ते संघाने मासे विकत घेतात. पण यामुळे लिलावाच्या किंमती वाढतात. आणि ते संघटित आहेत. त्यांच्या संस्थेला रोज आपल्या कमाईतून १ रुपया देतात. पण आम्ही महिला नियमित पैसे घ्यायला कचरतो. त्यांचे प्रश्न संघटितपणामुळे लवकर सुटतात. महिलांमध्ये सुद्धा संघाद्वारे लिलाव घेणे. मासेवाहतुकीचा खर्च वाटून घेणे यासारख्या चांगल्या सवयी आहेत.

त्यांच्या भविष्यांच्या कामाबद्दल विचारल असता केणी म्हणतात “भविष्याच काय विचारते. मला उद्याची चिंता पडलीय. आम्ही बाजारात बसायला उत्सुक नाही. कारण तेथे अगोदरच महिला आहेत. त्या गि-हार्डक आमच्यामुळे कमी झाल्याची तक्रार करतात. पण खरे तर भैय्यांची भिती आहे. आमची नाही.” व्यक्तिगत आयुष्य आणि कुटुंबाविषयी त्या म्हणतात “एकाचवेळी काम आणि घर सांभाळण तसेच महिलांना संघटित करण अशक्य आहे. तिचे पती तिच्या राजकीय शिरकावाबद्दल आधार देत होते. पण तो पर्याय नाही हे त्यांना लवकरच जाणवल. मी त्यांना सांगितल होत कि तुम्ही घर आणि कुटुंबाची काळजी घेणार असाल तर मी निवडणूकीला उभी राहीन”. जर परिस्थिती अशीच राहिली तर आम्हांला कृती करावी लागेल.

असंघटित बाजारांचे प्रश्न :-

स्ट्रीट वेंडर पॉलिसीचे पालन :-

मुंबईमध्ये वरील पॉलिसी अस्तित्वात नाही. त्याप्रमाणे रस्ताविक्रेत्यांची नोंदणी करून त्यांना ओळखपत्र द्यायचे होते. नियोजन आणि सरकारी विभागांमध्ये नोंदणी झाल्यामुळे रस्ताविक्रेत्यांसाठी ठोस सुधारणा करता येतील. पॉलिसी रस्ता विक्रेत्यांच्या हटविण्यासंबंधीत सुद्धा बरेच नियम घालते. पण यापैकी कशाचेही पालन केल्याचे दिसून येत नाही.

मत्स्यव्यवसायातील परकीयांचे आक्रमण :-

पुरुष विक्रेत्यांच्या त्रासापासून सुटका व्हावी असे महिलांना वाटते. त्यांच्यामुळे गि-हार्डक कमी झाल्याची महिलांची ओरड आहे. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे भैय्या माशांची गुणावत्ता राखत नाही. परकीयांवरील अविश्वासामध्ये राज्यांतील मोठ्या राजकीय वातावरणाचा प्रभाव असू शकतो. परकीयांना खूप क्षेत्रातून बेकारी, गुन्हेगारी साठी दोष दिला जातो. कायद्याने कोणीही रस्ताविक्रेता बनू शकतो. महिलांसाठी हा खूप संवेदनशील मुद्दा आहे आणि त्याच्यासोबत पुरुष विक्रेत्यांच्या हक्कावर बोलणे कठिण होऊन बसते.

निष्कर्ष :-

मुंबईतील औपचारिक व अनौपचारिक सार्वजनिक जागांमध्ये काम करत असलेल्या महिला मासे विक्रेत्यांचे प्रश्न व आव्हाने समजून घेण्याचा प्रयत्न या अभ्यासाद्वारे करण्यांत आला. असे आढळून आले की सगळ्या विक्रेत्यांचे बरेचसे प्रश्न सारखे आहेत. पण काही विशिष्ट विक्रेत्यांचे त्यांच्या व्यवसायाशी संबंधित काही एकमेव व वेगळे प्रश्न आहेत. या अभ्यासात ब-यांचशा समस्यांचा ऊहापोट केलेला आहे. महिला विक्रेत्यांचा व्यवसाय आणि जागा सुरक्षित ठेवण्यासाठीचा संघर्ष आणि त्यांच्या मागण्या यात मांडल्या गेलेल्या आहेत. शेवटी, मुंबईसारख्या महानगरामध्ये सरकारी वा बिगरसरकारी बाजारांमधील सर्वच विक्रेते विकासाच्या दबावाखाली दबले गेलेले आहेत. हे स्पष्ट होते. महिला विक्रेता या खाजगी विकासकामध्ये (जो त्यांच्या मोक्यांच्या जागांचा विकास करू इच्छितो) आणि बाजारावर नियंत्रण ठेवणा-या सरकारी अधिका-यांमध्ये सापडले आहेत.

एकाच व्यवसायात पिढ्यांपिढ्या मोठ्या प्रमाणात महिला कामगार असल्याचा मत्स्यविक्री हे एक चांगले उदाहरण आहे तरीही त्यांच्या संघटित न होण्याच्या आणि मत्स्यव्यवसाय संस्थांच्या त्यांच्या प्रश्नांकडील दुर्लक्षामुळे त्या आता नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.

भ्रष्टाचार आणि राजकीय, आर्थिक विभाजनामुळे महिलांसाठी काम करणा-या छोट्या संस्था एकतर नष्ट झाल्या वा बिनकामाच्या आहेत. मुंबईचा बदलता चेहरा प्रदूषण आणि सागरकिना-यावरील प्रकल्पांमुळे सागरी मच्छिमारी जवळजवळ बंदच झाली आहे. जागेची कमतरता, स्वच्छ पाण्याचा अभाव यामुळे महिला प्रक्रियादारांच्या मासे सुकविण्यावर गदा आली आहे. अजून भरीला पुरुषांच्या बेरोजगारीमुळे घरातल्या महिलांवर उपजिविकेचा दबाव आणि बाजारातील अपु-या सुविधा यामुळे त्यांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यांवर परिणाम होत आहे.

महिलांचे वर्चस्व असणा-या मासेविक्रीत आता पुरुष विक्रेते, मॉलस आणि घरपोच सेवा देणा-या मासे दुकानांची स्पर्धा निर्माण झाली आहे. समाजातील नेते आणि शिकलेली पिढी, मासे दुकान आणि घरपोच सेवा सारख्या व्यवसायात उतरण्याची गोष्ट करत आहेत. या बदलत्या काळाला तोंड देण्यासाठी महिलांना प्रशिक्षणाची गरज आहे.

महाराष्ट्रामध्ये मत्स्यउत्पादनानंतर येणारा मासे विक्रीच्या विभागाला जास्त महत्त्व दिले जात नाही. या विभागात पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. भाऊचा धक्का आणि ससून डॉक : मुंबईतील दोन मुख्य बंदरे आता अधिक भार वाहण्यास असमर्थ आहेत. सध्या असलेल्या सुविधांची सुद्धा नीट देखभाल ठेवली जात नाही. २०१२ मध्ये राज्य सरकारने शेवटी नवे धक्के व बंदरे बांधण्याची

परवानगी दिली आहे. नविन घाऊक तसेच किरकोळ बाजारांचे बांधकाम व देखभाल या नविन विकास प्रकल्पांमध्ये होईल अशी आशा आहे.

केंद्र आणि राज्य सरकारचा निधी मत्स्यव्यवसाय खात्यासाठी मिळवणे हे अधिका-यांचे मुख्य काम आहे. काही वेळा सरकारकडे निधी असूनसुद्धा राजकीय पक्षांच्या प्रभावाखाली खाजगी विकासाला प्राधान्य दिले जाते.

असे प्रश्न फक्त निवडून आलेल्या प्रतिनिधींवर समाजाच्या दबावानेच सुटले जातील. दुर्दैवाने मुख्यप्रवाहातील मात्स्यकी आंदोलनाने, महिलांच्या प्रश्नांना महत्व देऊन त्यांच्या समस्या सोडवण्यावर लक्ष केंद्रीत केले नाही. नविन बाजारांचा विकास, महिलांना सगळ्या सुविधा आणि योजना मिळवून देणे हे करण्यापेक्षा बोलणे सोपे आहे. महिलांच्या प्रश्नांवर काम करणा-य संस्था फारच कमी आहेत.

घरकाम आणि उपजिविका या दोघींची जबाबदारी महिलांवर असल्याने त्यांना अशा संस्थामध्ये सक्रियपणे काम करता येत नाही. त्यामुळे अशा संस्थांमध्ये त्यांचे सभासद कमी आहेत.

महिला विक्रेत्यांचे जेव्हा मुख्य प्रवाहातील मात्स्यकी संस्थामध्ये सहभाग आणि प्रतिनिधित्व असेल तेव्हाच त्यांच्या प्रश्नांकडे लक्ष दिले जाईल. महिलांवर असलेल्या सांख्यिकी माहितीचा अभाव उदा. बंदरावर काम करत असणा-या महिला. हासुद्धा मोठा प्रश्न आहे.

शेवटी देशातील अर्थशास्त्रज्ञ, राजकारणी, सरकार ज्या “चमकत्या भारताची” भाषा करतात. महिला मासे विक्रेत्या त्याचा भाग घेत नाहीत. जोपर्यंत त्या संघटित होत नाही आणि त्यांचे आवाज स्पष्टपणे आणि दमदारपणे ऐकून घेतले जात नाहीत. तोपर्यंत विकास आणि वाढ हे त्यांच्यासाठी दूरच स्वप्न राहिल.

